

IMBATA Y'AMASOMO

UMUTWE WA 1: UMUCO NYARWANDA

- ❖ Igisigo ukwibyara
- ❖ Ubukwe bwa Kinyarwanda

UMUTWE WA 1B: UMUCO NYARWANDA

- ❖ Inshoza y' ikinyazina
- ❖ Amoko y'ibinyazina

UMUTWE WA2:UBURINGANIRE N'UBWUZUZANYE

- ❖ Ikinyazina ngenera ngenga n'ikinyazina ndasigura

UMUTWE WA3: UBUZIMA

- ❖ Ikinyazina mboneranteko n'ikinyazina kibaza.

UMUTWE WA 4: : UMUCO W'AMAHORO

- ❖ Ikinyazina nyamubaro n'ikinyazina mpamagazi

UMUTWE WA 5: Imbwirwaruhame

UMUTWE WA 6: Uturemajambo tw'inshinga

UMUTWE WA7: Uturemajambo Twungirije Tw'inshinga

UMUTWE WA8: Inkuru Ndende

UMUTWE WA9: Imiterere Y'iby'indimi Mu Rwanda

UMUTWE WA9B: Inshami Z'ikinyarwanda

UMUTWE WA 10: INYANDIKO Z'UBUTEGETSI.

- ❖ Ibaruwa
- ❖ Umwirondoro
- ❖ Amatangazo
- ❖ Ubutumire

UMUTWE WA 1A : UMUCO NYARWANDA .

1.A.1 IGISIGO: UKWIBYARA

Igisigo ukwibyara cyasizwe na NYAKAYONGA, kikaba kiri mu bwoko by'impakanizi.

I. Inyunguramagambo

1. Batambira: biva ku nshinga gutamba ari byo bivuga kubyina kubera ibyishimo.

Aha bivuga abishimiye ibyiza byabaye, inkuru nziza.

2. Munozandagano: iri ni ijamba ry'inyunge

- **Kunoza:** gutunganya

- **Indagano:** umugambi; umurage

- **Munozandagano:** utunganya, ukurikiza umurage w'iwabo.

3. Nsana: biva ku nshinga “gusana” bivuga gusubiranya ibyari byaseniyutse. Nsana uvugwa ni Yuhi IV Gahindiro.

4. Buhanzi: umwami ukuze, ufite uruhara.

5. Nyamuhanza: i Runda rwa Kajara mu Ndorwa. Umurwa wa Kigeli III Ndabarasa.

6. Muhanuzi: umuntu uzi gushishoza akareba neza imigendekere y'ibintu.

7. Amahano: ibyago.

8. Muhumuza: uwatanze amahoro, ihumure.

9. Umuhazi: uwahoye (guhora) abanzi.

10. Kigeli cya Ngerekera: ni Kigeli cya Nyirangabo nyina wa Ndahiro II.

11. Ingeso: imico, amatwara.

12. Imisumba: abantu b'ikirenga.

13. Ku Rusumamigezi: ku Ijuru rya Kamonyi.(Ni ukuzimiza). Ni ahantu hirengeyamazi atemba mu mabanga yose.

14. Amasugi yanyu azira igisasa: abagore banyu ntibajya babyara ibigwari, ibyangwe.

- 15. Mu Byaguka:** ni i Gisanze ho mu Karere ka Huye aho nyina wa Mutara II Rwogera yavukiye. Kwagura no gusanzura bivuga kimwe.
- 16. Mpangarijekure:** guhangaza ni ugutegereza igihe kirekire.
- 17. Nyiri uburezi:** uwavutse neza agahabwa impano nziza.
- 18. Buzamagana amacwa:** uzadukiza imize, ibyago byokamye Igihugu.
- 19. Amaziri:** amata adashobora kuvura, acikagurika. Bavuga ko inka ikamwa bene ayo mata bayihumanyije.
- Aca inka mo amaziri:** atuma inka zikira ubuhumane bw'abanyamahanga ba Nsibura Nyebunga.
- 20. Gusenda imisaka:** ubusanzwe ijambo “gusenda” rikoreshwa bashaka kuvuga kwirukana umugore. Aha gusenda imisaka bashaka kuvuga “kuvana abantu mu bwirabure”.
- 21. Ya Rusenge:** y'i Bugamba.
- 22. Mucurwa n'inyundo ziramye:** mubyarwa n'ibihangange.
- 23. Abarenzi:** imfura zisingizwa.
- 24. Mu mirinzi ya Cyarubazi:** mu miko ya Rwamiko.
- 25. Muzira icyangwe mu minwe:** nta mwete muke mujya mugira mu mikorere.
- 26. Mwameze ibiganza bitatugwabiza:** mufite amaboko adutunze.
- 27. Ingendutsi:** abagenda bikabahira (ku rugamba) abantu b'ingirakamaro.
- 28. Abami b'akamazi:** abami b'ingirakamaro.
- 29. Imanzi z'uburezi:** intwari zitagira uko zisa, nziza (ku mubiri).
- 30. Ibirezi byamye:** imfura zisingizwa.
- 31. Muri abaremere b'i Tanda:** ibihangange by'i Tanda (ruguru ya Muhazi).
- 32. Ku isi itengerana:** i Gasabo (bivuga ku gisabo kuko bagicunda, ni ko gutengerana).
- 33. I Rutambamitavu:** aho inyana zitamba, zisimbagurika. Ni ahantu hakize, hari umutungo.

- 34. Bene iteka ritahava:** abatanga itegeko ntirikuke.
- 35. Nta byikamize urakimana:** ibyikamize bivuga umwaga w'inka yanga gukamwa. Hano biravuga ko mu gihe yagiye ku ngoma nta rugomo cyangwa amahane byabayeho, abantu bari mu munezero.
- 36. Ntitugira umuvuro:** nta hagarikamutima dufite kuko dushyigikiwe.
- 37. Sango: Buhungiro;** umuntu ukenewe abandi bisunga.
- 38. Isango:** biva ku gusangira. Bivuga ko abakurambere be banze ko hagira undi basangira Igihugu, basangira ubutegetsu.
- 39. Gukuza umusanzu n'umuganda:** gusenyerera umuntu.
- 40. Abagusigaranye imbuto n'intanga:** abaguhaye kuzabyara, kuzororoka.
- 41. Bakuraze izi ntarama:** baguhaye umurage w'izi nka zigukamirwa.
- 42. Ku Rutambamyato:** ku Kinanira.
- 43. Ku Rutambabiru:** i Ngoma.
- 44. Matungiro:** utunze byose (umwami).
- 45. Mu ntahondende:** i Muremure.
- 46. Data:** ntibivuga se umubyara, ahubwo ni nk'igihamagarero cyo kwaka umutegetsu w'ikirenga.
- 47. Nyiri Ikinguge:** ni ukuvuga se wa Kigeli cya Nyanguge. Nyanguge ni umugore wa Cyilima I Rugwe akaba nyina wa Kigeli I Mukobanya.
- 48. Kigirira cyo mu nzeru:** umwigire, uwigize igihangange ubwe nk'uko inzuzi, Nindagu zari zarabyemeje.
- 49. Mazina:** uhagarariye umuryango.
- 50. Yarakwigeze:** yaguhaye kuba intwari nka we ntuzamutenguhe.
- 51. Uzagabe nka Gisanura:** uzagabe imisozi unyaze abandi bami nk'uko Gisanura yabigenjeje.
- 52. Ny'ebisu by'emisango:** iyi ni imvugo ya kera cyane bita urunya Cyilima. Aha bivuga umuntu ufite indoro ibengerana, ibikorwa bihanitse by'agatangaza.
- 53. Umugabekazi waduhekeye:** ni Nyiramavugo II Nyiramongi nyina wa Mutara II Rwogera.
- 54. Aduhaka nk'umugabo:** adutegeka nk'umugabo. Biributsa ko Nyiramavugo

Nyiramongi ari we wategekaga Igihugu kuko Rwogera yari akiri umwana.

55. Mudasobwa: umuntu utagira amazinda, utibagirwa, utibeshya.

56. Nyiratunga: ni Nyirayuhi IV Nyiratunga nyina wa Yuhi IV Gahindiro akaba nyirakuru w'utuwe igisigo (Mutara II Rwogera). Na we yategetse kigabo mu gihe Gahindiro yari akiri umwana, hanyuma yamara gukura akamwegurira ubutegetsi.

57. Nacuriye amahari: nateze n'amahari nagiye impaka n'ababarwanya turatega (tugirana intego).

58. Nzi ko mutazacibwa inka: nzi ko mudateze gutsindwa n'amahanga ngo bitumen mutanga ibyiru (impongano, ibihano).

59. Duhorana incungu: mutubereye abatabazi. Ni mwe muducungura muturinda ibyago.

60. Mucana umuriro utazima: umuryango wanyu urakomeye, uhora wiyuzukuruza intwari. Ikimenyetso k'ibyo ni uko i Bwami hari umuriro utazima.

61. Muri inzungu za Bwima: muri imana z'i Bwima.

62. Bwagiyo: buhungiro (aho umuntu yagira, ahungira umukeno).

63. Buyumbu: Bumbogo. Bumbogo ni umurwa w'ubuhungiro.

64. Nimugarishye mwaraganje: nimugabe amashami hose mwaratsinze.

65. Mwagagaze: mukube amahugu.

66. Uruharo: ubundi bivuga umubyizi, aha bivuga amahugu abami bigaruriye. Uko umwami yigaruriye Igihugu ni uruharo aba atuye.

67. Mwambereye igisaga: narabitegereje nsanga mufite ubwiza buhebuje.

68. Mbasenge: gusenga hano bivuga gusingiza.

69. Muhe urubanza: muhe ijambo.

70. Muhongerwa: aha si izina bwite, ni izina risingiza Cyilima rivuga ko akwiye amaturo.

71. Buhatsi bw'impundu n'imposha: utunze kandi agatanga ibyishimo n'ituze.

72. Samukuru wa Samukondo: igihangange gikomoka kuri Samukondo. Uyu Samukondo ni Nsoro I Samukondo sekuru wa Cyilima I Rugwe.

73. Rukwizabisiza: uwatumiye inka ziba nyinshi mu Gihugu zigakwira ibisiza.

- 74. Kwandurura imigisha y'abandi bami no gusarura bahinze:** ibi ni amarenga.
- 75. Mugabo mu nka nyirazo azirimo:** aya magambo ni amarenga ashaka kuvuga ko Mukobanya ataraba umwami yahagaze mu ngabo za se akazirwanirira kandi se akiriho.
- 76. Bazigama ingoma:** umurengezi w'ingoma ayibuza kunyagwa n'abandi (abanyamahanga).
- 77. Bazigurase ku ngoma:** yahagaze kuri se bateye mu mahanga. Yaramurwaniriye.
- 78. Bazindukira intambara:** ni umuzindukira kurwana. Abyuka iteka abyukiye kurwana.
- 79. Bitambara nyiri urutete:** umurwanyu utwara icumu. Urutete ni uruti rw'icumu, hano ariko bikavuga icumu ryose. Icumu rya Mukobanya ryitwaga Nsinzumusazi.
- 80. Uwatanyaga:** uwicaga (gutanya). Si ukwatanya.
- 81. Umunyabutatu:** uwambaye urubindo. Wari umwambaro w'Abashi. Kari akantu banyuzaga hagati y'amaguru n'ikibuno bakagashumikira mu rukenyerero.
- 82. Nimumuhe rugari:** nimumuhe urubuga.
- 83. Atambe imyato:** avuge ibikorwa bye by'akataraboneka, bitangaje kandi byo ku rugamba.
- 84. Agasongoro k'ubugabo:** ingororano y'ubutwari. Agasongoro ubundi ni inyama y'igitigita bongeraho ururimi rw'inka bakabiha umutware (inyama y'umutware).
- 85. Mu Musandura:** mu Bwiyando hafi ya Kinyambi ho mu Karere ka Kamonyi.
- 86. Gisamamfuke:** gusama ni ugusamira hejuru ikintu cyari kwitura hasi. Imfuke ni ingoma, ingoma isa n'ipfutse (ni umuzimizo w'abasizi). Biravuga rero ko yatabaruye ingoma.
- 87. Mabarabiri:** ni Mibambwe Sekarongoro Mutabazi. Umusizi kumwita Mabara abiri ni ukwibutsa ko yakomerekeye muri cya gitero cy'Abanyoro. Ubwo ibara rimwe ni iryo asanganywe ry'umubiri we irindi ni iry'amaraso yavuye.
- 88. Nkovu imbere:** ni ukuvuga ko yasigaranye inkovu mu ruhanga. Ni ukuvuga kandi ko batamurashe inyuma batamurashe ahunga.
- 89. Mbogoye:** biva ku kubogora bivuga kunamura. Yagoboye Igihugu, yaracyunamuye.
- 90. Nyiri imbuga mu mbone:** ufite inkovu mu ruhanga (ni nk'intoboro).
- 91. Rutsinda:** umutsinzi uwaduhaye gutsinda.
- 92. Urutsike:** muri iki gisigo bivuga uruhanga; ubundi bivuga agatsiko k'amoya yo
- 93. Urutsizo:** ubundi bivuga icyuhagiye bakoresha mu mihango y'imandwa. Babaga bashyizemo ibyatsi ngo byo gusenda (kwirukana) abazimu. Hano bivuga intsinzi (ikintu gituma abantu basimbuka ibyago byari hafi gutuma bashira).

94. **Inzimu:** amahano, ibyago by'ibivakuzimu (Abanyoro).
95. **Kizima:** umuntu uriho kandi utuma n'abandi bagira ubuzima.
96. **Nzogoma:** umuterabwoba.
97. **Rugasira:** umudatsindwa.
98. **Rwarasanaga mu nka za se:** urwaniriye inka za se akazihagararamo ntizinyagwe (n' Abanyoro).
99. **Amahindu:** ni urubura; aha ni igitero cy' Abanyoro cyaje nk'amahindu.
100. **Azihungiyeye:** azitunguye.
101. **Arazihumbiriza:** biva ku guhumbiriza. Biributsa ko Sekarongoro yakomeretse akava amaraso akamwuzura mu maso, ibyo bikavamo imitsindo.
102. **Rutukuzandoro:** umusizi amwita atya kuko yavuye amaraso mu ruhanga agasa n'aho indoro itukuye.
103. **Mumuhaye (ubugabo):** murate ubutwari bwe. Mu mbundo ni "guhaya."
104. Mumuhigire ingoma: mumugororere kuba umwami.
105. **Mu murongo uje:** mu gitero kigeraga kwaduka.
106. **Yarwaniye Nyamurunga:** Yarwaniye ingoma Rwoga.
107. **Mihayo y'ingoma:** igisingizo k'ingoma.
108. Umukomeza w'inkuna: uwateraga imbaraga, uwari inkingi y'abamwitangiye, y'abemeye kumwitangira, kumwihambiraho batarambirwa.
109. **Wa mwami wo mu makungu:** wa mwami wari mu rubyiruko rutyaye, urubyiruko rw'abakubanyi (abarwanyi).
110. **Mutoramakungu:** wishyiriraga mu itorero, witoreraga urubyiruko rw'inkubanyi (rurwana nk'inka z'inkungu).
111. **Rwinkindi:** intore yambaye neza, iberewe n'ingabo.
112. **Nkomyurume:** umuzindutsi, utagira ubute utaryamira, utiganda.
113. **Wa Misaya:** wa Matama nyina wa Yuhi Gahima yitwaga Matama.
114. **Gusenda:** kwirukana umugore.
115. **Inkundwakazi:** umugore ukunzwe n'umugabo we kurusha bakeba be.

116. Nkozurugendo: Mutabazi.

117. **Imfizi ya Bicaniro:** imfizi y'igicaniro k'inka (watumye dutunga).

118. **Bugiri:** uwigize igihangange.

119. **Umwigire:** biva ku nshinga “kujya”; ni uwigiriyeyo ubwe, nta bandi atumye.

120. **Ingoma z'ingombe:** ubwami buruhaniye busaba imirimo iruhije, ingoma ifite amarushywa.

121. **Umugombozi:** umuzungura, umusimbura. Kugombora ni ugusimbura si ugukiza ubumara bw'inzoka.

122. **Azigire Ndoli:** ateganyirize Ndoli, amutegurire.

123. Ndahiro aruhira: aritanga.

124. **Rubyukirangoma:** uzima ingoma, uzaba umwami nyuma (Ni Ruganzu II Ndoli). hejuru y'ijisho.

125. **Nabyukire:** kubyukira bivugwa ubundi ku nka ziva mu rugo, mu gitondo cya kare zikajya kurisha, zikaza gutaha nko ku gasusuruko kugira ngo zikamwe.

Muri iki gisigo ni Ndoli uvuye mu Gihugu akajya i Karagwe. Umusizi aranga Ngukoresha ijambo guhunga.

126. **Nabyukuruka:** nagaruka, nahindukira.

127. **Yinikize inka zikamwa ubutaretsa:** atangire akame inka zitajya ziteka na rimwe (zihora zikamwa).

128. **Ntiziranze:** kuranza ni ukuranga (kumanika) ibisabo kuko nta mata bafite yo gucunda inka ziba zatetse. Inka zitaranza ni izikamwa buri gihe zitajya ziteka.

Ibyo se bishoboka bite? Birashoboka kuko zimwe iyo zatetse izindi ziba zabyaye.

Bityo zikagenda zisimburanwa.

129. **Imoko:** akenge ko mu ibere amata aturukamo.

130. **Yaziziburiye imoko:** yatumye inka zikamwa.

131. **Iw'abandi:** mu mahanga. Ni i Karagwe.

132. Gacamukanda: uwatuvanye ku ngoyi (y'abanyamahanga).

133. **Bicuba:** ibicuba ni ibyansi binini baterekamo amata. Ibicuba nanone babikoresha iyo badahira inka (iyo bavoma amazi mu iriba bayasuka mu bibumbiro). Kwita Ruganzu Bicuba ni uko yatumye inka zigaruka nyuma y’iminyago yatewe na Nsibura Nyebunga.
134. Umuci w’inzigu: uwaduhoreye.
135. Nyabuzima: inkingi y’ubuzima, uwatanze ubuzima. Biributsa ko yavanyeho amagomerane akagarura Igihugu.
136. Umuzimura: uwagaruye, uwacyamuye, yagaruye ibyari byazimiye.
137. **Umuzahura:** kuzahura ni ukondora, ukuvura, ugukiza. Ibyo yasanze yarabyondoye arabizamura.
138. **Nyamashinga:** amashinga ni imipaka, imbibi, yashinze imipaka ihamyeye.
139. **Ubutazadushira:** ku buryo bitazatuvamo, tutazabyibagirwa.
140. **Cyungura:** uwunguye Igihugu.
141. Ku cyuma: ku Nyundo, habaye umurwa wa Ruganzu.
142. **Cyubahiro:** ni Karinga. Yashyizweho na Ruganzu II Ndoli kugira ngo isimbure Rwoga yanyanzwe na Nsibura Nyebunga.
143. **Kihabugabo:** ni we wihaye ubutwari (Ruganzu II Ndoli).
144. **Karuhura:** uwatumye abantu bahumeka, baruhuka ingorane barimo.
145. **Umuganda akawigiza mu rumira:** akubaka mu mazi rwagati (ni ku Ijwi kuko ari mu Kivu rwagati).
146. **Ngabo:** ni Mutara Semugeshe basingiza bamwita ingabo iyi bakinga bari ku rugamba. Aha ni ukuvuga umuntu uzi gutwara ingabo ye, ni umurwanyu ukomeye.
147. **Yica ingome:** yica ingabo zigomye, ingabo z’amahanga zitayoboka.
148. Rwirabanzarwe: uwisize ibyondo ku mabuga akabyisigira aho inka zishoka.
149. **I Buziga:** i Nyundo ho mu Karere ka Ruhango.
150. **Nzogera:** wambaye imidende igenda ivuga nk’amayugi. Byari ikimenyetso kiranga umwami.

151. **I Butazika:** i Rwoga. Ubwo kuhita i Butazika ni ukuvuga ahantu hahora hejuru hareremba, hatagwa hasi.
152. Nyirinyumba: umutegeka w'ingoro (inzu y'umwami).
153. Nyunga ya Ruganzu: umuzungura wa Ruganzu; uwunganiye Ruganzu uwateye mu kirenge cya Ruganzu.
154. Akayambika karindwi: kwambika Karinga ni ukuyishyiraho ibinyita (ibishahu) by'umunyamahanga bishe bakamushahura. Kuvuga karindwi ni ukuvuga abantu barindwi bashahuye bakambika Karinga.
155. **Shebuja wa Nyamiringa:** umutware w'Urusengo bitaga Nyamiringa cyari ikiranga bwami.
156. **Rwasiye:** kwasira ni ugutunga umudende w'uko yishe abanyamahanga barindwi. Ni cyo rero yambikiwe uwo mudende.
157. **Isugi:** inziramakemwa.
158. **Bugabo burimo ubugongo:** Intwari itagira ikigereranyo.
159. **I Shunga:** ni mu Busanza, aho Nyamuheshera yahoze atuye.
160. **Nyiri ishya ry'inka n'ingoma:** uwatumye habaho ihirwe ry'inka n'ingoma y'ubwami.
161. **Mucuzi:** yari inyundo y'ibwami yacuze intwari ze ntayihemukira.
162. **Bwambaramigezi:** ni imvugo ijimije ishaka kuvuga "Ijuru rya Kamonyi." Ijuru ni ryo rivubura imvura; ni nk'aho rifite imigezi.
163. **Ku isonga y'ingabo:** ku mutwe w'ingabo, imbere y'ingabo.
164. **Yarayihunze:** biva ku nshinga "guhunda" ivuga gutaka ingoma yabo yayititse ingoma nyinshi zindi yanyaze.
165. **Rugabishabirenge:** utanga imisozi n'ubundi bukire. Ni izina bari barahimbye Mibambwe Sekarongoro Gisanura kubera ko ngo yagiraga ubuntu.
166. **Maboko atanga atagabanya:** birerekana na none ko yagiraga ubuntu. Aha ni nk'aho bavuze ko atanga atitangiriye itama.
167. **Bwanza buke:** ubwanza bivuga ubugugu. Bwanza buke ni umuntu utagira ubugugu na busa.
168. **Burega bwa Mutima:** Nyabwenge wa Nyabuhoro, izina rya Nyiramibambwe II.
169. **Ubwo akangiye icyanya:** igihe atungutse mu cyanya (ishyamba).

170. **Cyanwa:** ni Ntare. Umusizi avuze Ntare ku buryo buzimije (intare igira icyanwa).
171. **Azanye ikeyi:** aje afite agasuzuguro. Ubundi ikeyi hari ubwo bivuga ikimwaro.
172. **Agahama:** ubundi bivuga akagezi kamanuka mu muhaga. Hano bivuga uruguma rwo mu gahanga. (Inkoni zimurema uruguma mu gahanga).
173. **Gashirabwoba:** umwihare, umuntu utagira ubwoba.
174. **Ubushami:** amaboko. (ubuhangange).
175. **Ubushongore:** ishema.
176. **Mudahakana:** umuntu ugira ubuntu, ukunda gutanga.
177. **Ruhonga:** umuntu utemera guhonga, guhendahenda umuntu ugira ngo agwe neza).
178. **Abakaraza:** abiru (abavuzi b'ingoma).
179. **Yakandagiye Nyiri i Nkoma:** yishe umwami w'i Nkoma. (Ni Ntare III Kivimira).
180. **Mu bitwa bya Muhima:** mu mpinga ya Muhima (hafi ya Save).
181. **Wari uhanze:** wari warigize akataraboneka.
182. **Ruhungurabirwa:** uwigaruriye ibirwa byose.
183. **Ruhakamiryango:** umutegeka w'ibihugu.
184. **Rwezamariba:** kweza iriba ni ukurigira neza kugira ngo nibadahiramo amazi ataba mabi. Ibi biributsa ko Cyilima yari umwami w'inka.
185. **Murerampabe:** urera, ufata neza abari baragize ibyago. Ibi bishobora kuba byibutsa ko na we yari yarabaye impabe kuko yari yarahunze Yuhi Mazimpaka, ahungira mu Gisaka kwa Kimenyi II Getura.
186. **Bihubi:** uwatumye ingoma zisukira rimwe kubera ibyishimo. Haba umurishyo w'ibihubi. Iyo bawuvuze ingoma zose zisukira (zivugira) rimwe.
187. **Ruhugukirambere:** uwo indagu zitayeho cyane. Ni ukuvuga ko kugira ngo abe umwami abashinzwe iby'iyimika bamuraguriye babishishikariye.
188. **Kibonwa:** uwo imana (inzuzi zo mu ndagu) zereje, zabonye.
189. **Rusagurirandekezi:** uhaza inka zishoka: Indekezi ni inka zishoka amariba zituruka kure.
190. **Mutazimbwa:** kuzimbwa ni ukurushwa n'undi mu bikorwa.

191. **Mazuba:** ni Mutaga III Sebitungwa. Harimo kuzimiza.
192. **Muzigirwa:** uwo abantu bafiteho ikizere, amahirwe.
193. **Abizingazingira hamwe:** abitsindira byose icyarimwe. Turabona ko ari nk'umuntu urwana n'abantu batatu cyangwa babiri kandi mu maboko maze akabazingazinga.
194. **Intwari y'igisaga:** intwari y'ikirenga.
195. **Ababyazi bawe bombi:** ni Mibambwe III Mutabazi II Sentabyo ya Yuhi IV Gahindiro.
196. **Nyemazi:** umuntu wagize akamaro.
197. **Munyagampenzi:** uwanyaze impenzi.
198. **Impenzi:** ingabo.
199. **Impenda:** inka nyinshi cyane, inka zitabarika.
200. **Abakoni barakuya:** abashorezi barakurubana (gushorera, gukurura ibintu byinshi).
201. **Rusumbamitwe:** umuntu w'intwari usumba (urusha) abandi mu ntambara.
202. **Ntizirava inyuma:** ziracyaza, ni inka akomeza kunyaga.
203. **Rugababihumbi:** utanga inka nyinshi zitagira umubare.
204. **Umutanguha:** indahemuka.
205. **Mutambisha batimbo:** utuma abavuza ingoma bishima, bazivuzza bishimye.
206. **Mutandi:** umurashi urasira imoso.
207. **Birasana:** ni Ndabarasa.
208. **Umuhangura bashonji:** ugoboka abashonji.
209. **Buriza burese ubugabo:** uwari wuzuye ubutwari akiri muto.
210. **I Bwongera:** i Burundi.
211. **Mu Bugote:** mu Mazinga.
212. **Sohoringoma:** uwakundaga kuvugirizwa n'ingoma.
213. **So wawe:** ari we so.
- 214. Zinzazinywe:** uhagarikira inka zikanywa neza mu iriba. Kuzinza ni ugufata ikizinda (udushami dufite amababi) ukayihungura isazi. Ibyo gufata inka neza kuri Yuhi biributsa ko ari umwami w'igicaniro, ubwo akaba na we ari nk'umwami w'inca kimwe na Cyilima na Mutara.

- 215. Shoza yuhire:** uhamagaza inka ngo azuhire zishire inyota. Gushoza inka ni ukuzihamagaza ngo zisange iriba zinywe.
- 216. Rwuhanyanzira:** umuntu uagenda yihuta. Umuntu uagenda yuhanya ni uagenda yihuta cyane.
- 217. Mazina, Maza Nyiri amazina yanyu:** utuma iminsi iri imbere izaba myiza.
- 218. Nyiri u Buzi:** umutegeka w'u Buzi (agahugu ko mu Buhunde mu majyaruguru y'ikiyaga cya Kivu. Uwo mutegetsi ni Karinda wishwe ku bwa Gahindiro.
- 219. Nyina amuzanaho mpiri:** nyina (Nyirakarinda) amuzana ari imbohe.
- 220. Yabateyemo umukenya:** yabahuyemo urupfu rubakenya (rubica bakiri bato).
- 221. Nta wacaniye:** yabamazeho inka.
- 222. Abacukuza umuriro:** abarimbuza umuriro.
- 223. Umuci w'inkamba:** uvana abantu mo ubwigomeke.
- 224. Umurasanira w'ingoma:** urasanira (urwanira) ingoma.
- 225. Yayanganiye n'amahari:** yarwanije abashatse na bo kwigira abami. Ibi biributsa ko uwitwa Gatarabuhura yashatse kwigira umwami hanyuma akabigwamo nubwo Gahindiro yari akiri umwana muto.
- 226. Aho yaherewe iminyago irishya:** kuva aho aherewe ingoma iminyago yarasendereye (yabaye myinshi cyane).
- 227. Nsoro:** umusizi aributsa ko Rwogera yahoze yitwa Nsoro.
- 228. Mu bo nasiga:** mu bo nsingiza mu bisigo.
- 229. Uri Biyamiza mu nzoza:** uri amizero y'ibihe biri imbere.
- 230. Ruziga:** umuntu ufite umubiri mwiza, umuntu ufite ubwiza bw'umubiri. Si inzobe cyane si n'igikara cyane. Ni nk'umuntu uzize usigiriye. Ubundi bavuga ko amasaka azize neza bashyizemo ivu ku buryo buringaniye neza.
- 231. Nyiri ibizinzo by'inka:** uzi gukenura inka (kuzifata neza).
- 232. Nyiri inkoni za Rusugi na Rusanga:** uhagarikiye Rusugi na Rusanga (imfizi z'ibwami zo mu mihango).
- 233. Ko wandikiye ubutwari:** ubwo washyikiriye ubutwari.
- 234. Ukaba uhotoye uruti:** ukaba uhangaye, ukomeye.
- 235. Guhотора uruti:** ubundi bivugwa ku nka, bavuga ko imaze guhотора amahembe ari nk'ishashi.

236. **Ukiri umutavu:** ukiri muto, umwana. Umutavu bivuga ubundi inyana ikiri ntoya cyane itaratangira kurisha. Umusizi akoresha ijambo “muto”; “umutavu.” Kugira ngo yibutse ko Mutara II yimye ingoma akiri umwana. Abamutekerezaho bavuga ko yimye ingoma ari umwana utangiye kwambara.
237. **Serukiramapfa:** uwatsinze inzara.
238. **Amahanga atagukeje kare:** ibihugu bitakuyobotse, bitaguhatsweho hakiri Kare.
239. **Kavunanka:** Mutabazi w’inka.
240. **Ugumye uvunye unyumve:** ukomeze umpe akanya unyumve. Kuvunya ni ukwinjiza umuntu cyangwa se kumuha ijambo. Kuvunya bibyara kuvunyisha.
241. Ingoma yawe yandajeho umuzindu: ukwimika kwawe kwatumye mbona intumwa.
242. **Dukurire umwami ubwatsi:** tuyoboke umwami kuko yimye; tumushimire kuko yimye; tumushimire kuko yabayemwami.
243. **Umwogabyano ahaye Rwogera:** igihe Nyiramwiza yeguriye Rwogera ubutegetsu.
244. **Sinijanye:** sinashidikanyije.
245. **Ineza yawe intaha mu nda:** kukwishimira byanguye ku mutima.
246. **Ababuzaga:** biva ku kubuza bivuga guceceka kugira ngo ubanze urebe iyo ibintu bigana; umuntu aba yinumiye.
247. **Burankenkemura:** buranshimisha cyane. Ibyo byose byanteye ibyishimo byinshi.
248. **Sinatendwa mu mbare:** sinahinyuka. Mu mubare w’abasizi (abazi kureba kure cyangwa abapfumu).
249. **Ubu Rukanira ntungirire urukara:** ubu rero nyiri ukuri ntundakarire.
250. **Winyita impezi:** ntuvuge ko naheze, natinze.
251. **Winkeka ubutati:** ntunkekeho ubugambanyi.
252. **Sinagaye umutungo wawe:** sinabujijwe kuza n’uko utabona icyo umpaho ingororano y’igisigo nagutura.
253. **Ni uruharo rwambereye ikibuza:** guhinga ni byo byambujije kuza.
254. **Isuka yinkura ku ngeso:** guhinga byimvane ku mwuga wange (w’ubusizi).
255. **Nimumburane:** ndi uwanyu nimumbuze kugira ibindi mpugiramo bitari ibyo nshinzwe (gusiga).

- 256. Amagambo y’Imana:** ni ibitekerezo bihanitse by’ubuhanuzi umusizi asa n’aho yahawe n’Imana.
- 257. Imanga:** inzara.
- 258. Ikoru:** ituro (igisigo).
- 259. Umunyarukano:** umuntu ushinzwe gutanga ikoro iri n’iri ryo gushimira (we ashinzwe gutura igisigo).
- 260. Ntiwandobanuye mu b’inyuma:** ntiwanshyize mu b’inyuma.
- 261. Abahayi b’ishyanga narabohereje:** abanyamahanga bakwanga narabacecekesheje.
- 262. Rubyutsa:** umusizi w’i Burundi.
- 263. Yuhi ancira imihigo:** Yuhi IV Gahindiro yemeza ko natsinze arabimpembera.
- 264. Mutimbuzi nyiri i Ntora:** (Gisozi yo mu Karere ka Ruhango yahoze yitwa Ntora).
- 265. Intiti zo kwa Mutaga ndazitetereza:** abahanuzi bo kwa Mutaga mbakoza isoni, mbacisha bugufi.
- 266. Nihanure amahanga:** nshirikire ikinyoma ibihugu by’amahanga.
- 267. Nyabwire bwose ntazampaka:** nyabwire nta cyo nsize inyuma ntateze kuzampaka.
- 268. Nzi ko barindiye ku busa:** nzi ko nta ntaho bashingiye, bahagaze ku busa.
- 269. Urabahungure ubuhake:** bafate bupfubuyi ubagire ingabo zawe.
- 270. Yuhi abakomye ku ngoma:** Yuhi abavanye ku ngoma.
271. Nce abami urubanza: mbabwire impaka z’abami uko zimeze, aho zizagarukira.
272. Nicariye inkoni: niyicariye ku nkoni nk’umushumba uragiye.
273. Nkomere nkomereho: nkome akamu nuzurize.
274. Imfizi itari ubwoba: itagira ubwoba (Ni umwami).
275. Iziyishyamiye ikazishyambya: izigerageje kuyigerera ngo zirwane ikazinyanyagiza.
276. Irashyira ku mutima zigatamba: iyo izihamiye ihembe ku mutima zitura hasi.
277. Cyurira: umwami uzamuka agasumba abandi (mu butwari).
278. Biru b’imirama: abavuzi b’ingoma (mufate imirishyo).
279. Muhimbye imiriri: nimuhanike ibisingizo.

280. Muvugirize imirenge: muvuze imirishyho irengera ikagera kure (yumvikana kugera kure cyane).
281. Yagomoroje imihana: ingoma yemeje andi mahanga, maze ikayategeka.
282. Mbasobanure murasigiye: mbashyire mwese ku murongo umwe, murareshya.
283. Muri abagabe b'i Bukomasinde na Busakarirwa: muri abana b'i Bweramvura na Bumbogo. Harimo kuzimiza by'umusizi. Aho imvura igwa cyane (bakoma / bakora) amasinde yo kwitwikira.
284. Insumba: inka itari imfizi, itari ikimasa.
285. Mugasanura iyi miryango: mukagura, mukongera iyi miryango.
286. Mpumurize na Nyamarembo: na Nyamarembo muhe ituze ihumure.
287. Induba nzivuze: mvuze impundu.
288. Mu mirinzi ya Kinyoni: mu mana (mu miko) ya Kinyoni (iwabo w'Abega na bo babyara abami).
289. Uruyundo: umwanya w'umubiri (ku mugabo) ubyara, umusizi arifuriza abami guhora babyara.

I. Ingingo z'amateka

Imwe mu mikarago y'igisigo "UKWIBYARA" n'amateka ayirimo.

1. Waturuha ibyo yagurwa i Kiganda

Kigeli cya Ngerekera (umukarago 7-8): Biributsa ko Nyirangabo nyina wa Ndahiro wa II Cyamatare wari umugabekazi, abaja be n'abandi bagore bafatiwe mu Rubi rw'inyundo (i Kiganda) bakicwa urubozo. Kuva ubwo aho biciwe hitwa "Mu miko y'abakobwa".

2. Mpangarije kure (...) Yari yagishiye i Bunyambo Nyarume (umukarago 21, 23): Uvugwa aha ni Ruganzu II Ndoli. Mu mateka biributsa ko Ruganzu II Ndoli yari yarahungishirijwe i Karagwe kwa Karemera I Ndagara umugabo wa nyirasenge Nyabunyana. icyo gihe Nsibura Nyebunga yari yayogoje u Rwanda,

Ndahiro II Cyamatara se wa Ruganzu II Ndoli aricwa ndetse n’ingoma Rwoga iranyagwa.

3. Nyamugisha wanduraga imigisha y’abandi bami,

Yasanze bahinze arasarura (umukarago 101-102): Uvugwa aha ni Cyilima I Rugwe. Cyilima I Rugwe yari yaraguriye umugeni uzatuma agira amahirwe akanakomera. Bamuraguriye Nyanguge ya Sagashya umwami w’u Bugufi maze asanga yarasabwe na Nsoro I Bihembe umwami w’u Bugesera. Ubwo bamugiriye inama yo kuzakora uko ashoboye kugira ngo abe ari we umurongora mbere. Ubwo yashatse ubucuti kuri Nsoro Bihembe abifashwamo n’umukono witwaga Nkima wari utuye i Nyamweru, mwene wabo wa Nyanguge. Umunsi w’ubukwe Cyilima I Rugwe yambika Nyanguge umwishywa amurongora rwihishwa. Nsoro yabanye na Nyanguge ariko yaratewe inda na Cyilima I Rugwe. Nyanguge ageze igihe cyo kubyara inda y’uburiza yacitse Nsoro Bihembe asanga Cyilima I Rugwe. Iyo nda yavutseho Kigeli I Mukobanya, wazunguye Cyilima I Rugwe.

4. Nabanze mugabo mu nka

Nyirazo azirimo (umukarago 108-109): biributsa ko Kigeli I Mukobanya se Cyilima I Rugwe yamuraze ingoma ku mugaragaro igihe yari amaze kwica Murinda wategekaga hakurya ya Nyabarongo. icyo gihe ni bwo Cyilima I Rugwe yahaye Mukobanya izina rya Kigeli.

5. Bazindukira intambara

Bitambara nyiri urutete (umukarago 111- 112): Kigeli I Mukobanya yari umunyentambara. Yagabye ibitero byinshi: Yateye Nkuba ya Nyabakonjo wari utuye i Jabana rya Kabuye n’i Nyamisanga ya Jari, atera Kigina watwaraga mu Buriza atera Sambwe rya Cyabugimbi watwaraga u Bumbogo n’u Busigi, anatera Ruyenzi na Kinyambi.

6. Uwatanyaga umunyabutatu

Umushi yatambitse ingabo mu nzira (umukarago 114-115): Umushi uvugwa nanone ni Mulinda wishwe na Kigeli I Mukobanya.

7. Watugirira ibambe, avuye iw’abandi (umukarago 171-1710): Ruganzu II Ndoli yimye ingoma avuye i Karagwe kwa nyirasenge Nyabunyana aho yari yarahungishirijwe.

8. Nyabuzima, umuzimurura W’ ibyari byazimiye (umukarago 178-179): Biributsa ko Ruganzu II Ndoli ari we wahanze ingoma y’ingabe Karinga ngo isimbure Rwoga yari yaratwawe na Nsibura Nyebunga umushi.

9. Nyabuzima, umuzimurura w’ibyari byazimiye;

Umuzahura w’iby asanze (umukarago 178-180): Bavuga ko Ndahiro II

Cyamatare amaze gutanga, amapfa yateye, imvura ikanga kugwa, inka zikanga kubyara, inkoko zikanga guturaga. Ruganzu II Ndoli ageze mu Gihugu imvura yaraguye, inka zirabyara, imbyeyi ziravumera, imfizi zirivuga, inkoko ziraturaga.

Ni we wagaruye ubuzima mu Gihugu.

10. Nabanze rwirabanzarwe (umukarago 196): Uyu mukarago uributsa ko ba Mutara bari abami b’inka, ni bo bakoraga umuhango w’ubwiru w’Inzira y’ishora.

11. Wa Mwami wahabwa Karinga:

Akayambika karindwi (umukarago 201-202): Biributsa ko Mutara I Nsoro II

Semugeshi ari we wanyaze Abenengwe igihugu k’i Bungwe. icyo gihe u Bungwe bwari bugizwe n’u Busanza bw’amagepfo, u Bufundu, Nyaruguru, Bashumba, Nyakare, u Buyenzi.

12. Mukuraho ubushongore n’ubushami (umukarago 236): Yuhi III Mazimpaka yabaye ikirangirire bitewe n’ubwiza bwe.

13. Yakandagiye Nyiri i Nkoma

Yamwikoreje (umukarago 244-245): mu mateka Yuhi III Mazimpaka yishe

Ntare III Kivimira, umwami w’i Nkoma (i Burundi).

14. Mutazibwa yica Mazuba (umukarago 261): Mu mateka, ingabo za Cyilima II

Rujugira zishe umwami w’i Burundi Mutaga II Sebitungwa, zamutsinze i Nkanda

(mu Karere ka Nyaruguru). icyo gihe hari hakiri ah’u Burundi; ni na ho hari umurwa wa Mutaga III Sebitungwa.

15. Watunyagira impenda i Bugabe bwa Muruzi (umukarago 273-274):

Twabonye ko impenda ari inka nyinshi. Mu mateka, iyo mikarago iratwibutsa ko Kigeli Ndabarasa yateye i Bugande, mu Ndorwa anyagayo inka nyinshi ndetse aturayo.

II. Uturango tw’ikeshamvugo mu gisigo “UKWIBYARA”

Mu gisigo “Ukwibyara” harimo uturango twinshi tw’ikeshamvugo aho umusizi akoresha iminozangano inyuranye. Muri yo twavuga:

1. INJYANA

a) Injyana ishingiyeye ku isubirajwi/isubiramugemo

Isubirajwi ni isubiramo rya hafi ry’ijwi rifite irindi riribanziriza bisa cyangwa bijya gusa ku buryo bibyara ikintu cy’urujyano mu kuryohera amatwi. Hari ingeri nyinshi z’isubirajwi: Isubirajwi ritagenerwa buri gihe umwanya runaka, isubirajwi ku ntangiro y’imikarago, isubirajwi ry’umushumi.

Mu gisigo « **Ukwibyara** », umusizi Nyakayonga ka Musare yakoresheje izo ngeri z’injyana ishingiyeye ku isubirajwi.

Ingero:

Biru b’**imirama**

Muhimbye **imiriri**

Muvugirize **imirenge**. (umukarago 418-420)

Mwitwa ingendutsi

Mwatubereye imbyeyi

Muri abami b’akamazi (umukarago 37-39)

b) Injyana ishingiyeye ku isubirajambo

Umusizi akoresha isubirajambo iyo isubirajwi rigaruka mu ijambo bihuriye ku gicumbi kimwe n’iryaribanjirije cyangwa se ijambo ryose uko ryakabaye rikagaruka.

Ingero:

Ukwibyara gutera ababyeyi ineza

Batambira b'ineza. (umukarago 1-2)

Ntibagira amavu

Ntibagira amajyo

Ntibagira imbuto izaberera (umukarago 403-405).

2. Imizimizo/imivugo**a) Igereranya**

Umusizi afata ibintu bifite icyo bihuriyeho akabisobanuzwa ikindi agereranya akoresheje uko bisangiye imisusire, imigenzereze, umumaro n'ibindi. Igereranya rikoresha amagambo: nka, boshye, kimwe na... Ashobora kugereranya ikintu kimwe n'ikindi, cyangwa ikintu kimwe n'ibindi byinshi.

Ingero:

Wadukamiye amata **angana imvura** (Umukarago 54)

Yadutunze nka **Nyiratunga** (umukarago 78)

b) Imibangikanyo

Umunozanganzo w'umubangikanyo urakoreshwa cyane mu bisigo. Umusizi akurikiranya amabango (imikarago) nibura abiri cyangwa se amagambo abiri yuzuzanya, avuguruzanya cyangwa akurikiranya ibitekerezo bisa ku buryo bw'umusubizo. Habaho umubangikanyo w'umusubizo, umubangikanyo wuzuzanya/ nsobanuzi n'umubangikanyo w'inshyamirane/imbusane.

(i) Umubangikanyo w'umusubizo: umusizi akurikiranya imikarago ku buryo ikivugwa kiri mu mukarago ubanza cyangwa mu gice kimwe cy'umukarago gisubirwamo mu mukarago ukurikira cyangwa mu gice gikurikira cy'uko mukarago.

Urugero:

Winyita impezi

Sindi uwo guhera. (Umukarago wa 359-360)

(ii) Umubangikanyo wuzuzanya/nsobanuzi: Umusizi akurikiranya imikarago cyangwa ibice by'imikarago ku buryo ikintu yavuze mu mukarago wa mbere cyangwa mu gice cy'umukarago cya mbere agisobanura cyangwa se akavuga impamvu yakivuze mu mukarago ukurikira cyangwa mu gice cy'umukarago gikurikira.

Urugero:

Ndi umupfumu wa Nyamurorwa

Mpora nkwereza nkaburengwa. (Umukarago 381-382)

Umusizi aratanga ingingo mu mukarago ubanza ukurikiyeho agatanga impamvu.

(iii)Umubangikanyo w'inshyamirane: umusizi akurikiranya imikarago cyangwa ibice by'imikarago ibitekerezo biri muri iyo mikarago cyangwa ibyo bice by'imikarago bivuguruzanya.

Ingero:

Umuhinza wari uhanze

Yuhi aramuhangamura (Umukarago wa 249-250)

Umwanzi agucira akobo

Imana igucira akanzu.

c) Iyitirira

Umunozanganzo w'iyitirira ufata ikintu ukakitirira ikindi kubera ko bifitanye isano. icyo gihe ijamba rifata umwanya w'irindi rikagira inyito nshya kandi n'iyi ryari risanganywe ritayitakaje. Ukoresha iyitirira ashobora gufata agace kamwe k'ikintu akakitirira icyo kintu cyose, gufata ikintu cyabaye akakitirira impamvu yacyo, gufata ikintu akakitirira igikoresho kirimo n'ibindi. Mu gisigo «Ukwibyara» Nyakayonga ka Musare yakoresheje iyitirira cyane.

Ingero:

Cyungura umwami wo ku Cyuma (umukarago 183)

Ku Cyuma: ni ku Nyundo. Inyundo iba ari icyuma. Bayitiriye icyo ikozemo maze ahantu hitwa i Nyundo bahita ku Cyuma.

Mutazimbwa yica Mazuba (umukarago 261)

Mazuba: ni umwami Mutaga III Sebitungwa w'i Burundi. Umutaga bivuga

amanywa; noneho bigashyirwa ku zuba kuko izuba riva ku manywa maze Mutaga

akitwa Mazuba.

d) Ihwanisha

Ihwanisha rijya kumera nk'igereranya. Mu ihwanisha ikigereranywa n'ikigereranyo biba bihuje maze ugasa n'ubinganyisha. Kimwe gishobora gufata umwanya w'ikindi cyangwa kikagisimbura. Mu gisigo "Ukwibyara", umunozanganzo w'ihwanisha warakoreshejwe cyane:

Urugero:

Muri imanzi z'uburezi

Muri ibirezi byamye i Buriza na Buremera

Muri abaremere b'i Tenda

Muri abature b'i Tenda (umukarago 41-44)

Muri iyo mikarago ikigereranywa ni abami. Abami barahwanishwa n'imanzi

z'uburezi n'ibirezi byamye i Buriza na Buremera, n'abaremere b'i Tenda, n'abature b'i Tenda.

e) Ishushanya

Iyo urebye usanga ishushanya ari ryo rigize umutima wo gusiga kuko ari ryo rikoreshwa cyane. Ni uburyo bwo gusobanura cyangwa kwerekana ikintu wifashishije imvugo isa n'ica amarenga ukurikije uko icyo usobanura giteye cyangwa se uko ukiyumvisha.

Ingero:

Mumera amaboko arabakamira (umukarago 15)

Muri uyu mukarago harimo ishushanya: amaboko ntamera. Bishushanya ko bagize umuryango.

Kurya mucurwa n'inyundo ziramye (umukarago 30)

Ni ishushanya kuko abantu badacurwa ahubwo barabyarwa. Bishatse kuvuga ko babyarwa n'ibihangane”.

Abagusigaranye imbuto n'intanga (umukarago 62)

Bishushanya abagusigiye kubyara no kororoka...

f) Itizabumuntu

Ni umunozanganzo ufitanye isano cyane n'ishushanya. Gusa mu itizabumuntu

umusizi aha ishusho ibintu cyangwa inyamanswa, imyumvire, imikorere

nk'iy'umuntu:

Urugero:

Adusendera imisaka ya rusenge (umukarago 28)

Imisaka ntishobora gusendwa. Ubundi hasendwa umugore. Harimo itizabumuntu.

Harimo kandi n'ishushanya. Birashushanya ko umwami Ruganzu II Ndoli

yabakuye mu bwirabure.

3. Imigoronzoranganzo

a) Umubirinduro

Umusizi aba yakoresheje umubirinduro iyo yahinduye uko amagambo asanzwe akurikirana mu nteruro nk'iryari iburyo rikaza ibumoso.

Urugero:

Bukurirwe umwami ubwatsi (umukarago 335): Mu bisanzwe yagombye kuvuga “Ubwatsi bukurirwe umwami”.

b) Iyambukanya

Aho kugira ngo interuro irangirane n'umukarago, irangirira ku mukarago ukurikiyeho.

Urugero:

Ge wasanze ingoro y'umwami

Isetse, isusurutse

Isa n'ingwa yera (umukarago 346-348)

c) Irondora

Umusizi avuga ibintu abikurikiranya kimwe ku kindi nta cyungo kirimo.

Ingero:

Muri intwari zitarutana,

Muri bene iteka ritahava,

Muri bene umutungo mwiza (Umukarago 47-49)

e) Ikomora

Abasizi bakoresha ikomora barema amagambo bahereye ku yandi, bakongeraho cyangwa bagakuraho uturemajambo. Inyito ishobora guhinduka cyane cyangwa buhoro.

Ingero:

Umuhinza wari uhanze

Yuhi aramuhangamura (umukarago 249-250)

Inshinga guhangamura (-hang-am-ur-a) ikomoka ku nshinga guhanga (-hang-a) kuko igicumbi ari kimwe. Ikomora rikoresheje ingereka –am na -ur-. Muri uru rugero inyito ntabwo yahindutse cyane.

1A.2 UBUVANGANZO NYABAMI

I. Inshoza y’ubuvanganzo nyabami

Ubuvanganzo ari imvugo cyangwa inyandiko ifite icyo ivuga kandi yifitemo ubwiza n’ubuhanga bw’imikoreshereze y’ururimi. Imvugo cyangwa inyandiko y’ubuvanganzo irangwa akenshi n’ikeshamvugo. Ubuvanganzo nyarwanda babugabanyamo ibice bibiri: **ubuvanganzo nyemvugo** n’**ubuvanganzo nyandiko**.

Ubuvanganzo nyemvugo na bwo bwari bugabanyijemo ibice bibiri:

- **Ubuvanganzo nyemvugo bwo muri rubanda giseseka**

- **Ubuvanganzo nyemvugo nyabami.**

Ubuvanganzo nyabami burimo ibihangano byose byerekeranye n’abami, ingoma zabo, ibitero byabo, abakurambere, abatware n’imihango by’ibwami.

Ubuvanganzo nyabami bugabanyijemo ingeri zitandukanye.

II. Ingeri z’ubuvanganzo nyabami n’uturango twazo

Mu ngeri z’ubuvanganzo nyarwanda nyemvugo nyabami twavugaga **ibisigo nyabami, ubwiru, ubucurabwenge, ibitekerezo nyabami (ibitekerezo by’ingabo), ibyivugo, indirimbo z’ingabo n’amazina y’inka**.

Muri iki gitabo turavugaga ku ngeri zikurikira: ibisigo nyabami, ubwiru, ubucurabwenge n’indirimbo z’ingabo kuko ibyivugo by’ingabo n’amazina y’inka byizwe mu mwaka wa kane n’uwa gatanu.

Muri rusange ingeri z’ubuvanganzo nyabami zirangwa no kuba ari imyandiko

ivuga abami, imiryango yabo n’ingoma zabo.

1. IBISIGO NYABAMI

a) Inshoza y’ibisigo nyabami

Ibisigo nyabami byabanyirijwe n’ibyo bitaga ibinyeto. Ijambo **ibinyeto**, riva ku nshinga **kunyeta** ivuga **gusingiza** cyangwa **kurata**. Abahanzi b’ibinyeto babitaga

abenge. Ibinyeto byabaga ari bigufi bitarengeje imikarago makumyabiri.

Ku ngoma ya **Ruganzu II Ndoli** ni bwo umugabekazi w’umutsindirano **Nyirarumaga** yahuriye ibinyeto mu gisigo kimwe kitwa “Umunsi ameza imiryango yose”. Kuva ubwo ibinyeto ntibyongera kubaho ahubwo hatangira ibisigo.

Ibisigo nyabami rero byatangiye n’umugabekazi Nyirarumaga ku ngoma ya Ruganzu II Ndoli. Kuva ubwo abenge basimburwa n’abasizi, ibinyeto bisimburwa n’ibisigo. icyo gihe igisigo cyabaga ari kirekire gisingiza umwami umwe cyangwa benshi. Abasizi batangiye ubwo na bo bakajya bahimba ibisigo birebire bisingiza abami, noneho bahabwa agaciro gakomeye ibwami ndetse barema umutwe wabo uyoborwa n’**intebe y’abasizi**.

b) AMOKO Y’IBISIGO NYABAMI

Ibisigo nyabami bigabanyijemo amoko atatu: **impakanizi, ibyanzu n’ikoby**o cyangwa **ikungu**.

(i) Ibisigo by’ impakanizi

Ibisigo by’impakanizi ni ibisigo birebire bisingiza abami, bikarata n’ibikorwa byabo, bivuga amateka y’abami bibakurikiranya uko bagiye bazungurana ku ngoma, hagaheruka umwami utuwe igisigo. Ibisigo by’impakanizi rero, birangwa no kuba bigira inyikirizo yitwa impakanizi ndetse n’amabango.

Ingero:

Igisigo “*Ukwibyara*” cya **Nyakayonga ka Musare** cyatuwe umwami **Mutara II Rwogera**.

Igisigo “*Ruhanga rutsindiye Igihugu*” cya **Karera** cyatuwe umwami **Mutara III Rudahigwa**.

(ii) Ibisigo by’ibyanzu

Ibisigo by’ibyanzu ni ibisigo birebire bigira amabango. Ibyo bika bitandukanywa n’inyikirizo yitwa icyanzu. Mu bisigo by’ibyanzu umusizi avuga amateka y’abami ariko ntabakurikiranya uko bagiye basimburana ku ngoma.

Ingero:

“*Naje kubara inkuru*” cya **Sekarama ka Mpumba**, cyatuwe **Kigeli IV Rwabugili**.

“*Ndi intumwa y’abami*” cya **Ngogane**.

(iii) Ibisigo by’ikoby /ikungu

Ibisigo by'ikoby cyangwa ikungu ni ibisigo bigufi (ugereranyije n'impakanizi cyangwa ibyanzu) bihurutuye, bigiye umujyo umwe kuko bitagira amabango.

Ingero:

“None imana itumije abeshi” cyasizwe na **Mutsinzi** agitura **Kigeli IV Rwabugili**.

“Umpe icyanzu” cyasizwe na **Gahuriro** ku ngoma ya **Mutara III Rudahigwa**.

c) Ibiranga ibisigo nyabami

Ibisigo nyabami n'indezi. **Indezi** ni ijamba cyangwa agatsiko k'amagambo asingiza cyangwa ataka umwami.

Urugero rw'**indezi** mu gisigo “Ukwibyara”:

Ny'ebisu by'emisango (umuntu ufite indoro ibengerana, ibikorwa bihanitse by'agatangaza)

Abami b'akamazi

Umuhumuza umuhozi...

Ibisigo nyabami kandi birangwa n'**ikeshamvugo/iminozanganzo**

itandukanye. Imino zanganzo ikoresheya mu bisigo ni injyana, imizimizo/imivugo n'imino zanganzo itandukanye.

Injyana iboneka iyo umusizi yakoresheje amajwi asa mu magambo yegeranye mu

nteruro, kugira ngo igire inshurango inogeye amatwi kandi yoroshye kuyifata mu mutwe. Injyana nk'uko twabibonye ishobora kuba isubirajwi/isubiramugemo, isubirajambo, cyangwa imikarago inganya utubeshuro.

Imizimizo/Imivugo ni amagambo avugitse ku buryo bujijwe, ku buryo bw'amarenga umusizi akoresheya mu kuboneza imvugo ye atitaye ku byerekeranye

no kuboneza amajwi cyangwa iyubakanteruro; ahubwo agashishikazwa no guha

inyito isanzwe indi ntera, urundi rwego bituma ihinduka inyito yindi.

Imino zanganzo: Ishingiye mu gukina n'interuro n'amagambo aho umusizi

ahinduranya amagambo y'interuro, arondora, akomora ijamba ku rindi...

INYONGERA: BIMWE MU BISIGO N'ABASIZI BABYO

1. Umunsi ameza imiryango yose: Nyirarumaga

2. Aho ishokeye inshotsi ya Gitarama: *Nyirarumaga*
3. Ndi umupfumu w'inka : *Rulinda*
4. Umunsi yuhanya ajya Ruguru: *Mirama*
5. Guhorera abazimu ntibamenye: *Mazimpaka*
6. Singikunda ukundi: *Mazimpaka*
7. Bantu bansize mu ngabo: *Mazimpaka*
8. Mpakanire abantu: *Nzabona riba*
9. Rucibwa rute urubanza: *Bagorozi*
10. Bantumye kubaza umuhigo : *Nyabiguma*
11. Iminsi myiza irasa: *Bagorozi*
12. Nsezere ingoro: *Nzabonariba*
13. Igitutsi kiruta ikindi: *Bagorozi*
14. Ntakigira inama mbi nk'intati: *Ngogane*
15. Mbwire umwami uko abandi bami bantumye: *Musare*
16. Ikimbwira Imana yamwimitse uko yasaga uwo mwana: *Musare*
17. Ndi intumwa y'abami: *Ngogane*
18. Urubanza abami bamarira igihugu: *Rukomo*
19. Mbwirw abantu inyundo yacuze abami: *Nsabimana*
20. Yaramutse umuvumbi imvura: **Mutsinzi**
21. Umugore mukuru: *Musare*
22. Ntambe ineza y'umuhatsi: *Mutsinzi*
23. Ndatire amahanga umuheto: *Mutsinzi*
24. Abami bacu bagira Imana itsinze: *Bikwakwanya*
25. Ruhanga rukanje abahinza: *Nyirakunge*
26. Mbaze abantu icyo bahora umwami: *Bamenya*
27. Naje kubara inkuru: *Sekarama ka Mpumba*

28. Bahiriwe n'urugendo: *Sekarama*
29. Nsubize umwami mu rushya: *Nyakayonga*
30. Naje kubika u Burundi: *Sekarama*
31. Mbyukire mu ruganda: *Sekarama*
32. Urugo rugwije imbaga: *Ngurusi*
33. Ndabukire Imana yunamuye u Rwanda: *Sekarama*
34. Umpe icyanzu: *Gahuriro*
35. Ruhanga rutsindiye igihugu: *Karera*

2. UBWIRU

Ubwiru ni imihango yakorwaga n'umwami n'abiru, ikagira amagambo yihariye agendana na yo. Iyo mihango bayitaga inzira z'ubwiru.

Inzira zari zigize ubwiru

Inzira zari 18 ariko izashoboye gutahurwa ni 17 kuko iya 18 ari yo "Inzira y'imfizi y'ibwami itashoboye kuboneka"

Izabonetse ni izi zikurikira:

1. **Inzira ya rukungugu:** yavugaga ibyerekeye amapfa; igihe nyine habaga hateye amapfa.
2. **Inzira ya kivu:** igihe habaga hateye umwuzure; iyo nzira yari iyo gutsirika imyuzure.
3. **Inzira y'inzuki:** yari igamije irumbuka ry'inzuki mu gihe ubuki bwagumye, igakorwa igihe cyo kwagika imizinga no guhakura.
4. **Inzira ya muhekenyi:** yari igamije gutsemba indwara z'ibyorezo z'inka n'ibindi byonnyi.
5. **Inzira y'umuhigo:** ni igihe hakorwaga imihango yo guhiga inyamaswa.

Izi nzira uko ari 5 zari zigize imihango ikorwa igihe ikenewe gusa; nta gihe gihamye yari ifite .

6. **Inzira y'umuriro:** yari igamije kubyarira umuriro. Ni ukuvuga bacanaga bundi bushya umuriro wa Gihanga wibutsaga iyimikwa ry'abami b'umuriro ari bo Yuhi.

Iyo nzira yari igamije kongera inka n'abantu mu Rwanda, igakorwa na Yuhi.

7. Inzira ya Gicurasi: habaga igisibo cyo kwibuka urupfu rwa Ndahiro II Cyamatare; umwijima wa Gicurasi washushanyaga urupfu, naho iboneka rya Kamena rigashushanya uburumbuke n’ubuzima; iyi nzira yarangizaga imihango yo

kwirabura no kwera ngo u Rwanda rurumbuke.

8. Inzira y’umuganura: yari inzira igenga imihango yo kuganura. Habaga umuhango wo kuganura umwami.

9. Inzira y’ishora: yari inzira igenga imihango yo gushora. Yibutsaga iyimikwa ry’abami b’inka ari bo ba Mutara na Cyilima.

10. Inzira y’inteko: yari inzira igenga imihango yo gukora inteko zo gutabara igihe cyo kurwanirira ingoma.

11. Inzira yo kwambika ingoma: Iyo ingabo z’u Rwanda zatsindaga igihugu runaka, bambikaga ingoma ibishahu.

12. Inzira yo kwasira: iyo mihango yagengaga uburyo bunyuranye bwo kwambika ingoma.

13. Inzira y’inkiko yabyaye umugaru: yagengaga iby’inkiko z’u Rwanda yakorwaga igihe cyo kwagura imipaka.

14. Inzira y’urwihisho: yibutsaga igihe k’ibitero bikaze by’u Rwanda n’u Burundi; iyo umwami w’u Burundi yabaga yapfuye, umwami w’u Rwanda yagombaga kumara iminsi 8 ahantu atabonana n’umugore kandi akiragiza abakurambere.

15. Inzira y’ikirogoto: yavugaga ukuntu umwami w’u Rwanda ashyingurwa igihe yabaga yatanze.

16. Inzira y’urugomo: yakorwaga igihe cyo kugaba ibitero ku bantu bagomeye ingoma.

17. Inzira y’iyimika: yavugaga uburyo umwami yimikwa igihe umwami yatangaga, bagiye kwimika undi.

18. Inzira y’imfizi z’i Bwami: iyo nzira y’imfizi z’i Bwami ntirashobora kuboneka.

3. Ubucurabwenge

Ni umuvugho muremure wavugaga ibisekuru by’abami n’abagabekazi.

Abawufataga mu mutwe bitwaga abacurabwenge kandi babaga ari abiru.

4. Indirimbo z’ingabo

Ni indirimbo zaririmbwaga mu bitaramo byo kwizihiza intsinzi y’ingabo zabaga zivuye ku rugamba.

5. Ibitekerezo

Ni imyandiko yafatiraga ku bantu babayeho (abami n'ab'ibwami, abatware) cyangwa ibikorwa byabayeho bizwi ikavuga uko byagenze nk'ibitero ariko hakongerwamo amakabyankuru. Ibitekerezo byo mu buvanganzo nyemvugo nyabami birimo amoko abiri:

a) Ibitekerezo nyabami

Ibitekerezo nyabami cyangwa iby'imiryango ikomeye byavugaga umuntu ukomoka ibwami cyangwa ukomoka ibutware, bikavuga amateka ye ariko bakongeramo amakabyankuru.

Ingero:

Bwiza bwa Mashira na Gahindiro.

Ruganzu na Kimenyi umwami w'i Gisaka.

b) Ibitekerezo by'ingabo

Ibitekerezo by'ingabo byavugaga imitegurire n'imigendekere y'ibitero ingabo z'umwami zagabye mu bindi bihugu bakongeraho amakabyankuru.

Ingero:

Igitero cy'umunsi w'inyana: Ni igitero cyagabwe n'Abashakamba, ingabo za Yuhi IV Gahindiro. Abashakamba bagabye icyo gitero i Buhunde bashaka kugaruza Urukomero, ubushyho bwa Yuhi IV Gahindiro bwari bwanyazwe n'Abahunde.

Igitero cyo muri Lito: Ni igitero cyagabwe n'ingabo z'u Rwanda ku ngoma ya Kigeli IV Rwabugili. Ingabo z'u Rwanda zari zibasiye igikomangoma Nkoronko, ibirindiro byazo zibishinga ku nkiko y'u Burundi, zitera Rugigana umutware wo mu Lito rya Ngaragu h'i Burundi.

1A.3 IGITERO CY'UMUNSI W'INYANA:

Inshamake y'ibyakorwaga buri munsi ku ngoma ya YUHI IV GAHINDIRO

Igitero cy'umunsi w'inyana cyabaye ku ngoma ya Yuhi IV Gahindiro. Impamvu yatumye kiba twayendeyeho kumenya uko uwo mwami yari yarahimbye itegeko yihaye ubwe rikwiye kudutangaza. Abo twabajije badutekerereje ko uwo mwami yari yarahimbye iminsi umunani yagombaga kurangizamo imirimo ye. Ya minsi umunani yarangira, akongera akayisubiramo bityobityo. Dore uko yakurikiranyaga iminsi ye muri ibyo bihe:

Uwa mbere n’uwa kabiri: Kuraguzwa inkoko, intama , inka, inzuzi, n’ibindi biraguzwa.

Muri iyo minsi, abashaka kumuhakwaho bakaba bazi kuragura, utabizi akarindira ikigoroba mu mataha y’inka kuko ari bwo yahugukiraga ibindi; umushaka akaba ari bwo amubwira ibindi biterekeranye n’indagu.

Uwa gatatu n’uwa kane: Guca imanza, umushaka butaragoroba akagomba kwicarana na we ku karubanda yumva imanza cyangwa aburana ubwe.

Uwa gatanu: Kwirirwa barasa intego uwo munsu, abashaka kumuhakwaho bakazana imiheto n’impuru ngo barase intego. Ni bwo twumvise igihano cy’uwamuzanagamo andi magambo butaragoroba ko yamurasaga impuru.

Uwa gatandatu: Bwacyaga yicaye ku karubanda ngo ushaka wese kugira icyo amubwira cyangwa amubaza akahamusanga uwo ari we wese. Uwo munsu witwaga “uwa rubanda.”

Uwa karindwi: Akiriranwa n’abagore be ntihagire uhamusanga, kereka uwamutekereraga itabi.

Uwa munani: Wari umunsu w’inka. Yirirwaga areba inka ze z’in yarurembo, abashaka kumuhakwaho bakazana inkoni n’inkuyo. Nanone bikaza kurangira mu mataha y’inka. Iminsi igahora igaruka ityo.

Inyunguramagambo ku gitero cy’umunsu w’in yana.

1) **Inkuyo:** ibyatsi bakoresha bahanagura inka.

2) **Impuru:** agati kabaje nk’agahiri barashisha nk’umwambi.

3) **Inka z’in yarurembo:** inka zahukaga zigataha mu rugo rw’umwami cyangwa

rw’umutware. Kera ubundi inka ziberaga mu nzuri. Izatahaga mu rugo rutari urw’umutware zitwaga Inka z’intahira.

4) **Kurasa intego:** byakorwaga bitoza cyangwa barushanwa kurasa. Babaga bashinze ikintu maze bakajya bakirasaho imyambi. Icyo kintu babaga bashinze ni cyo bita intego.

Kuri ubu iyo bavuze “kurasa ku ntego.” baba bashaka kuvuga ugusha ku cyo ushaka kuvuga udaciye hirya no hino.

5) **Akenura inka:** yita ku nka, akorera inka ibyo zikenera kugira ngo zibeho neza.

6) **Icyanzu:** ubusanzwe icyanzu ni agasesero ko mu rugo kazwi na bene urugo, katari irembo rizwi na bose, ribonwa na bose.

7) **Binikiza inka:** batangira gukama inka.

8) **Inka zihumuje:** inka zimaze gukamwa.

10) **Inkiko:** imipaka y’igihugu.

11) **Abatasi:** abantu bajya kugenzura rwihishwa aho bashaka kuzatera, kuziba cyangwa ikindi kintu.

12) **Abavuzi b’amacumu:** abantu bajyanaga n’ingabo ku rugamba kugira ngo nirurangira bazavuge uko igitero cyagenze. Abavuzi b’amacumu birinda kuvuga abapfuye cyangwa abahunze.

13) **Kugandika:** kujya ahantu ku gasozi ukagumayo. Bikunze kuvugwa ku bantu benshi.

14) **Impagarara:** ibitekerezo bituma wumva udatuje mu mutima.

IGITERO K’IMIGOGO

Inyunguramagambo

a) **Kugwa gitumo:** gutungura umuntu ukamugeraho atakwiteguye akenshi arigukora ibyo atashakaga ko umenya.

b) **Ibitsimbanyi:** abantu bari bashinzwe gushaka ibyo kugaburira ingabo ku rugamba no kubizigemurira.

c) **Igikondorero:** igice cy’umwambaro ukenyerwa urenga ku mushumi.

d) **Babarindimurira:** bituruka ku nshinga “kurindimura” isobanura gutuma ibintu cyangwa abantu bari hamwe banyanyagira.

e) **Gukubitwa inshuro:** uburyo ingabo z’u Rwanda zakoresheye bwo gusubira inyuma kugira ngo zibone uko zihindukirana abanzi bazo.

UMUTWE WA 1B: UMUCO NYARWANDA

1B IKINYAZINA

Ikinyazina ni ubwoko bw'ijambo rishobora gusobanura izina. icyo gihe ikinyazina gishobora kuba cyasimbura iryo zina cyagwa kikariherekeza. Ibinyazina birimo amoko menshi bitewe n'ingingo bibumbatiye n'imikoreshereze yabyo mu nteruro. Hari ibishobora kugira indomo(D) ibindi ntibiyigire, hari ibishobora kugira ibicumbi (C), ibindi ntibikigire, ibigira umusuma(S) ibindi ntibiwugire, ariko byose bihurira ku ndangakinyazina(RKZN) zikubiye mu nteko 17.

AMOKO Y'IBINYAZINA

Hakurikijwe uko bikoreshewa mu nteruro n'ingingo bibumbatiye, ibinyazina bifite amoko atandukanye.

- ▶ Ikinyazina nyereka
- ▶ Ikinyazina mbanziriza
- ▶ Ikinyazina ngenera
- ▶ Ikinyazina ngenga
- ▶ Ikinyazina ngenera ngenga
- ▶ Ikinyazina ndafutura (ndasigura)
- ▶ Ikinyazina kibaza cg mbaza
- ▶ Ikinyazina mbonera nteko (ndanganteko)
- ▶ Ikinyazina nyamubaro
- ▶ Ikinyazina mpamagazi

Inteko z'ikinyazina: Ibinyazina bigira inteko 16 zigaragazwa n'indangakinyazina zikurikira.

INTEKO	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
RKZN	u	ba	U	i	ri	a	ki	bi	i	zi	ru	ka	tu	Bu	ku	ha

Ikitoronderwa: ▶ Inteko ya 1 n'ya 3, indangakinyazina ni u. Mu nteko ya mbere havugwamo umuntu naho mu nteko ya 3 havugwamo ikintu.

▶ Inteko ya 4 n'ya 9, indangakinyazina ni i.

▶ Bitewe n'ubwoko bw'ijambo, ibinyanyazina bishobora kugira inteko 19. (nt 17 ku, nt 18 mu, nt 19 i)

1B.1. IKINYAZINA NYEREKA

Inshoza y'ikinyazina nyereka n'uturango twacyo.

Ikinyazina nyereka ni ijambo ryerekana irindi jambo rigaragiye.

- ▶ Ikinyazina nyereka kibanziriza burigihe ijambo giherekeje.
- ▶ Ikinyazina nyereka kereka cg kibutsa irindi jambo giherekeje.
- ▶ Ikinyazina nyereka kigabanyijemo amatsinda atandatu atandukanye ku bicumbi hakurikijwe ingingo yo kwereka kibumbatiye. Ikinyazina nyereka kigira ibicumbi bikurikira: Ø, o, no, riya, rya, âa

Intego y'ikinyazina nyereka. D-RKZN | C

	Itsinda	Uturemajambo	Igicumbi
1	Aba bana	a-ba-Ø	Ø
2	Uyu mwana	u-yu-Ø	Ø
	Abo bana	a-ba-o	O
3	Bano bana	Ø-ba-no	No
4	Bariya bana	Ø-ba-riya	Riya
5	Barya bana	Ø-ba-rya	Rya
6	Baa bana	Ø-ba-âa	âa

Impugukirwa: Ikinyazina nyereka cyo mu itsida aba, abo, bariya mu mikoreshereze ya byo, bishobora kwifashisha akaremajambo <<ng>> kiyomeka imbere yabyo. Ako karemajambo gafite ingingo ihamya ikerekanwa, kandi gakurikirwa buri gihe n'inyajwi isa n'iy'indangakinyazina.

Ingero:1.

Nguyu araje→ ng -u -yu-Ø

Ngaba baraje→ ng -a -ba -Ø

Itsinda aba

Ngiyi iraje→ ng -i -yi-Ø

Ngizi ziraje: ng-i-zi-Ø

Nguwo araje→ng-u -u -o

Ngabo baraje→ng-a- ba -o

Itsinda abo

Ngiyi iraje→ ng-i- i-o

Ngizo ziraje→ng-i -zi-o

Nguriya: → ng-u- riya

Ngabariya→ng-a -ba -riya

Itsinda bariya

Ikinyazina nyereka gishobora kwisubiramo. Iyo kisubiyemo mu gice cyacyo cyanyuma hazamo akajambo ng

Ingero: uyunguyu: u-yu –ng-u-yu

Uwonguwo: u-u-o-ng-u-u-o

Ibyongibyo: i-bi-o -ng-i-bi-o

Imyitozo

Garagaza intego z'amagambo atsindeye ndetse n'amategeko y'igenamajwi yubahirijwe.

Kwâa kuguru Kwa Mariko kuramukijije pe!

Zirya hene ntizona

Ariya masaka arumye rwose

Uru rukwavu rurashaje, mururye banaba !

Ayo mazi muyakoreshe neza mwa bana mwe!

Bano bahigi bakomerekejwe n'imbogo

Ibyo bigori byumye vuba.

Barya bariumu ni abahe ?

1B.2.IKINYAZINA MBANZIRIZA.

Ikinyazina mbanziriza ni ubwoko bw'ijambo rihagararira izina ryagombye kuba icyuzuzo k'inshinga. Ibikiranga :

► Kigira isaku nyejuru kandi gifata umwanya w'imbere y'inshinga, akaba ari nayo mpamvu bakita mbanziriza.

► Kenda gusa n'ikinyazinanyereka cyo mu itsinda rya kabiri, itandukaniro ryumvikana neza mu mvugo no mu nyandiko yubahirije amasaku n'ubutinde.

Intego y'ikinyazina mbanziriza

INGERO: Uwô nkunda araje: uwô: → u-u-ô: u → w/-j

Abô nkunda baraje: abo: a -ba -ô: a → Ø/-j/-

Inteko	Rkzn	Kzn	Intêgo	amategeko y'igenamajwi
1	U	Uwô	u-u-ô	u → w/-j
2	Ba	Abô	a-ba-ô	a → Ø/-j
3	U	Uwô	u-u-ô	u → w/-j
4	I	Iyô	i-i-ô	i → y/-j
5	Ri	Iryô	i-ri-ô	i → y/-j
6	A	Ayô	a-a-ô	a → y/-j
7	Ki	Icyô	I -ki-ô	i → y/-j, ky → cy mu myandire
8	Bi	Ibyô	i-bi-ô	i → y/-j
9	I	Iyô	i-i-ô	i → y/-j
10	Zi	Izô	i-zi-ô	i → Ø/-j
11	Ru	Urwô	u-ru-ô	u → w/-j
12	Ka	Akô	a-ka-ô	a → Ø/-j
13	Tu	Utwô	u-tu-ô	u → w/-j
14	Bu	Ubwô	u-bu-ô	u → w/-j
15	Ku	Ukô	u-ku-ô	u → Ø/-j
16	Ha	Ahô	a-ha-ô	a → Ø/-j
17	Ku	Ukô	u-ku-ô	u → Ø/-j
18	Mu	Umwô	u-mu-ô	u → w/-j
19	I	Iyo	i-i-ô	i → y/-j

**1B 3.
IKINYA**

ZINA NGENGA

Ikinyazina ngenga gihagararira uvuga, uvugwa, abavugwa, ikivugwa, ubwirwa, ababwirwa, n'abavugwa. Iki kinyazina muri ngenga ya mbere mu bumwe n'ubwinshi kerekana uvuga. Muri

ngenga ya kabiri mu bumwe n'ubwinshi bikerekana ubwirwa, naho muri ngenga ya gatatu kikerekana uvugwa cg ikivugwa ariko kikigaragaza mu nteko z'amazina. Ibi binyazina bigira ngenga 3. Iya mbere n'ya kabiri mu bumwe no mu bwinshi na ngenga ya gatatu yigaragaza umu nteko ya 19.

INTEGO Y'IKINYAZINA NGENGA

RKZN+C+S(Umusuma)

Iki kinyazina kigira ibicumbi bitatu:

- ▶ Igicumbi –e muri ngenga ya mbere n'ya kabiri mu bumwe n'ubwinshi.
- ▶ Igicumbi –ê muri ngenga ya gatatu mu nteko ya mbere
- ▶ Igicumbi –ô muri ngenga ya gatatu kuva ku nteko ya kabiri kugera ku nteko ya 19.

Impugukirwa:

→ Igicumbi –ô gifite isaku nyejuru gihinduka –o ifite isaku nyesi iyo ikinyazina kibanjirijwe n'impakanyi nta

Urugero: Nta bo mbona: → bo: ba –o: a → Ø/–j

→ Igicumbi –o gifite isaku nyesi gikoreshwa mu mwanya w'igicumbi –e gifite isaku nyesi mu kinyazina ngenga kiri muri ngenga ya kabiri y'ubumwe gifite umusuma –we

urugero: wowe uziga. → wowe: u-o-we: u → w/–j

→ Si ngombwa buri gihe ko ikinyazina ngenga giherekeza izina hari igihe kigaragaza cyarisimbuye.

Urugero: Abantu twese turashishikarizwa kurwanya indwara z'ibyorezo.

↓

Twese turashishikarizwa kurwanya indwara z'ibyorezo.

→ Ikinyazina ngenga gikoresha imisuma ikurikira :-we,-bwe,-nyine,-mbi, na -se .Iyo cyafashe umusuma bamwe bakakita *ikinyazina ngenga mpamya*.

→Imisuma –we, na –bwe ikorana n’ikinyazina ngenga kiri muri ngenga ya mbere n’iya kabiri .Nta ngingo shya yongerera ikinyazina.

→Umusuma –nyine ufite ingingo y’umuntu utagira undu bari kumwe cg se ikintu kitagira ikindi biri kumwe. wiyunga n’ikinyazina ngenga muri ngenga zose.

→Umusuma –mbi ufite ingingo y’abantu babiri bafatiwe hamwe cg se ibintu bibiri bifatiwe hamwe. Wiyunga n’ikinyazina ngenga gikoreshejwe mu bwinshi gusa.

→ Umusuma –se ufite ingingo yo gukomatanya bantu cg ibintu, ntiwiyunga narimwe n’ikinyazina ngenga gikoreshejwe mueri ngenga ya mbere n’iya kabiri mu bumwe. Muri ngenga ya mbere n’iya kabiri mu bumwe bitabaza inteko ya mbere yo muri ngenga ya gatatu.

Urugero: Nge wese nanyagiwe, wowe wese wanduye.

→Ikinyazina ngenga gishobora kwiyunga n’akabimbura –nya, icyo gihe usanga kigaragiye izina, kigatsindagira ingingo ribumbatiye.

Ingero: Umugabo nyawe ni ukunda umurimo. Ukuri nyako ntiguteranya...

→Ikinyazina ngenga gishobora kwiyunga n’akabimbura –nyira bikabyara izina ry’urusobe rifite inyito y’umuntu utunze ikintu.

Urugero: Nyiri urugo araje. Nyirarwo araje.

Gusesengura ikinyazina ngenga.

Nge/ge narimutse, wowe uzasibira: n-gi –e/ gi-e: i→Ø/-j

Mwe babajyanye kwiga kure: mu –e: u→w/-j

We yagarukiye mu mashuri abanza gusa: u-e: u→w/-j

Ni bo bagiye kwiga. Ba-o: a→Ø/-j

Fata umwana wese nk’uwawe: U-e –se: u→w/-j.

Mwembi ndabakeneye. mu –e- mbi: u →w/-j

Bose babonye ibihembo: ba- o –se: a→/-j

1B 4. IKINYAZINA NGENERA

Ikinyazina ngenera ni ijambo rishobora kunga amagambo abiri agaragaza isano afitnye cg izina n'inshinga byuzuzanya. Ikinyazina ngenera kigira ibicumbi bibiri aribyo: -ô na -a Kibumbatiye ingingo yo gutunga, kugira, guteganyiriza no kugenera. Ikinyazina ngenera gikoreshwa muri ngenga ya gatatu gusa. Ikinyazina ngenera kigira indomo iyo gisimbuye ijambo cyagombye kunga n'irindi. Iyo ikinyazina ngenera kibanjirije ijambo riteruwe n'inyajwi igicumbi cyacyo baragikata.

INTEGO Y'IKINYAZINA NGENERA.

±D+RKZN+C

Ingero: Umwana wa Gasana. u-a: u→w/-j

Uwa Gasana. U-u-a: u→w/-j

Igicumbi -a (kigaragaza nyiri ikintu)

Ingero	Intego
Umwana wa Kabagema	U -a :u→w/-j
Imiti ya Muganga	i-a :i→y/-j
Mu nzu mwa Kanuma	mu-a :u→w/-j
Abana ba Kabagema	ba-a: a→Ø/-j
Aba Kabagema	a-ba-a: a→Ø/-j
Iya Muganga	i-i-a i→y/-j

Igicumbi: ô (gikora imbere y'indangahantu n'imbere y'imbundo)

Ingero	Intego
Umwana wo mu mug	u-ô :u→w/-j
Uwo mu mug	u-u-ô: u→w/-j
Umuti wo mu ishyamba	u-ô: u→w/-j

Amata yo kunywa	i-ô:i→y/-j
Ahantu ho kubaka	ha-ô:a→Ø/-j
Ibyo kugurisha	i-bi-ô :i→y/-j
Ihene yo kugurisha	i-ô :i→y/-j

Imbonerahamwe y'ikinyazina ngenera (reba mu gitabo cy'umnyeshuri,urp 70)

UMUTWE WA 2: IKINYAZINA NGENERA NGENGA N'IKINYAZINA NDAFUTURA.

2.1. IKINYAZINA NGENERA NGENGA

Ikinyazina ngenera ngenga ni ikinyazina cyongeweho cyangwa kiyunze n'ikinyazina ngenga. Ikinyazina ngenera ngenga kerekana nyiri ikintu n'icyo atunze. Iki kinyazina gikurikira izina ariko gishobora no kurisimbura. Ibinyazina ngenera ngenga ni byinshi cyane kubera ko buri ngenga iba ishobora kwiyunga n'izindi zose kandi mu nteko zose.

INTEGO Y'IKINYAZINA NGENERA NGENGA

$$\pm D + RKZN + C + RKZN + C$$

Urugero: Amakosa

→→→→→→→→→→→→→→→→

Inyana yayo: i-a i-o: i→y/-j

Utwatsi twazo: tu-a -zi-o: u→w/-j

i→Ø/-j

yabo:

D	Rkzn	C	Rkzn	c	Amategeko y'igenamajwi
Ø	i	a	ba	o	i→y/-j a→Ø/-j

uwawe
→→→→→→→→→→→→→→→→→→

yaje:

D	RKZN	C	RKZN	C	Amategeko y'igenamajwi
u	u	a	U	e	u→w/-j

Urwawe rurubatswe: u- ru-a-u-e

u→w/-j

Iyayo ironka : i-i-a-i-o: i→y/-j

►Ikinyazina ngenera ngenga kigizwe n'ikinyazina kiyunze n'ikinyazina ngenga cyo muri ngenga ya mbere n'iya kabiri mu bwinshi ,indangakinyazina tu na mu zihinduka cu na nyu, impindurantego za -twe na mwe .Izi mpindurantego ntizisesengurwa.

Ingero: Umurima wacu: u-a-cu-Ø . u→w/-j

Igiti cyanyu: ki -a – nyu-Ø : i→y/-j, ky→cy mu myandikire

►Iyo ikinyazina ikinyazina ngenera ngenga kigizwe n'ikinyazina ngenera n'ikinyazina ngenga cyo muri ngenga ya gatatu mu nteko ya mbere igicumbi cyan genera n'indangakinyazina ya ngenga biburizwamo.

Urugero: Umwana we: u-Ø-Ø-ê: u→w/-j

Abana be: ba-Ø-Ø-ê: a→Ø/-j

2.2. IKINYAZINA NDAFUTURA. (ndasigura)

Ikinyazina ndafutura/ndasigura ni ijambo rijyana n'izina,ntirisobanure ku buryo bwumvikana neza uvugwa,abavugwa,ikivugwa cg ibivugwa,ari naho cyavanye izina ryacyo ryo kwitwa ndafutura cg ndasigura.

Ingero: Bika andi mafaranga turayakeneye.

Abandi bafite uturima tw'igikoni.

Undi mwana wê, yatsinze ikizamini naho wowe watsinzwe.

AMOKO Y'IKINYAZINA NDAFUTURA/NDASIGURA.

►Ibinyazina ndafutura birimo amoko abiri.Ikinyazina ndafutura kigufi n'ikinyazina ndafutura kirekire.

a) Ikinyazina ndafutura kigufi./- ndi. Iki kinyazina ntandomo kigira.

- b) Ikinyazina ndafutura kirekire./-:ndi. Iki cyo kigira indomo. Iki gicumbi gitinda buri gihe kiba gifite indomo,kandi gikorana n’indangakinyazina zo mu nteko ya mbere(1) kugeza mu ya 17.

INTEGO Y’IKINYAZINA NDAFUTURA

Ikinyazina ndafutura kigufi		Ikinyazina ndafutura kirekire	
Intego	RKZN+ C	Intego	RKZN+C
Ingero	Undi muntu: u –ndi	Ingero	Iyindi mirima: i-i-:ndi.i→y/-j

IMPUGUKIRWA:

1. Ikinyazina ndafutura gifite igicumbi igicumbi gitinda,-:ndi gitakaza indomo iyo gikurikiye ijambo kigaragiye (gikoreshejwe i nyuma yaryo)cg iyo gikoreshejwe hagati y’ingereranya <<nka>> n’ijambo ribaza cyangwa se gikurikiwe n’ijambo ribaza gusa.

Urugero: Umusozi wundi. Ø-u-:ndi.(Ø-u-undi) u→w/-j

Ibiryo bindi. Ø-bi-:ndi (Ø-bi-indi) i→Ø/-j

Nka wundi nde? Ø-u-:ndi(Ø-u-undi) u→w/-j

2.Ikinyazina ndafutura gishobora kwisubiramo ,icyo gihe n’indangakinyazina yisubiramo.

Urugero: Yigize undiwundi.U-ndi-Ø-u-:ndi (u-ndi-Ø-u-undi) : u→w/-j

Yigize uwundiwundi: U-u-:ndi-Ø-u-:ndi(u-u -Ø-undi) :u→w/j

Ayandiyandi: a-a-:ndi-Ø-a-:ndi(a-a-andi-Ø-a-andi): a→y/-j

UMUTWE WA 3: IKINYAZINA MBONERANTEKO N’IKINYAZINA KIBAZA

3.1. IKINYAZINA NDANGANTEKO CYANGWA MBONERANTEKO

Itegereze interuro zikurikira, hanyuma ugire icyo uvuga ku magambo atsindagiye mu ibara ry’umukara.

Ba Mutesi barahageze(nt2)

Ka Mahame karatunaniye

Aya magambo ni ibinyazina mboneranteko. Ikinyazina mboneranteko cg ndanga nteko gikoreshwa imbere y'amazina bwite, adafite indomo cg amazina rusange nayo adafite indomo n'indanga nteko ,cyerekana inteko izina risyizwemo. Ikinyazina mboneranteko gikora mu nteko ya:2,7,8,10,11,12,13,14.

INTEGO Y'IKINAZINA MBONERANTEKO

Iki kinyazina kigira uturemajambo 2. Indanga kinyazina n'igicumbi. Igicumbi gihorana ubutinde. Indangasano yacyo iboneka bitewe n'inteko kirimo.

INTEGO:

RKZN+C (aa)

Igicumbi k'ikinyazina mbonera nteko ni | aa

Iki gicumbi gifatana gifatana n'indangakinyazina ku buryo bukurikira.

► Gifatana n'indangakinyazina yo mu nteko ya 2(ba) kikerekana ubwinshi bw'amazina y'abantu atagira indomo, cg atagira indomo n'indanga zina.

Ingero: Baa Kimonyo. ba | aa: a→Ø/-j

Baa mama. ba | aa:

Baa Mugabo ba | aa:

► Gifatana n'indangakinyazina yo mu nteko ya 10(zi) kikerekana ubwinshi bw'amazina y'ibintu atagira indomo cg atagira indomo n'indangazina.

Ingero :Zaa kimari. zi | aa i→Ø/- j

Zaa moteri. Zi |aa. i→Ø/-j

Zaa dodo. zi |aa i→Ø/-j

► Gifatana n'indangakinyazina zo mu nteko ya 7,(ki),8(bi),11(ru) kigatubura amazina kigaragiye.

Ingero: cya kagabo. Ki |aa : i→y/-j ky→cy(mu nyandiko) Rwa Mpingazima . ru |aa: u→w/-j

Bya Bugingo. bi |aa: i→y/-j

► Gifatana n'indangakinyazina zo mu nteko ya 12(ka),13(tu)14(bu) kigatubya amazina kigaragiye.

Ingero: Kaa kalisa. ka |aa :a→Ø/-j

Twa Mugeni. tu |aa: u→w/-j

Bwa Mugisha. bu |aa: u→w/-j

Imbonerahamwe y'ikinyazina mboneranteko.

Inyito Inteko	Ubwinshi	Gupfobya/gutubya	Gutubura/gukuza	Kugaya
Nt2	Baa Humura	-	-	-
Nt7	-	Cyaa Rugero	Cyaa juru	-
Nt8	Byaa mahane	Byaa Gato	Byaa Mahane	-
Nt10	Zaa dodo	Zaa Mugabo	-	Zaa Masore
Nt12	-	Kaa Rukundo	-	-
Nt11	-	Rwaa Nzovu	Rwaa Kalisa	-
Nt13	Twaa Buregeya	-	-	-
nt14	Bwaa Manzi	Bwaa Manzi	-	-

3.2. IKINYAZINA KIBAZA (MBAZA MUBARE)

Ikinyazina kibaza ni ijambo rigaragira izina,ririherekeza,riribanziriza,cg rikarisimbura,kikaba kibumbatiye ingingo yo gushaka kumenya ibisobanuro inkomoko n'ingano.

UTURANGO TW'IKINYAZINA KIBAZA.

► Ikinyazina kibaza gishobora kugira indomo cg ntikiyigire.gifite igicumbi |he?

► Kijyana n'izina cg inshinga kikaribanziriza cg kikarisimbura kandi kikaribazaho ikintu.Kibaza kidasobanuzza kidasobanuzza neza kandi gikunda gukorana n'indomo.

Ikinyazina kibaza gifite igicumbi –ngahe?

► Kibaza ibisobanuro bijyanye n'ingano y'umbare w'abantu cg ibintu.Gikorana n'inteko z'ubwinshi gusa usibye mu nteko ya 12.

► Hari n'ikndi kinyazina kibaza gikorana gikorana n'inteko zivuga ahantu ni ukuvuga mu nteko ya 16,17,18,19.Kigira igicumbi ê,(yagiye he?ha-ê)

INTEGO Y'IKINYAZINA.

±D+RKZN+C

Ikinyazina	Intego	Itegeko
Uwuhe	u-wu-he/u-u-:he	Ntategeko/u→w/-j
Iyihe	i-yi-he	Ntategeko
Angahe	a-ngahe	Ntategeko
Abantu bahe	∅-ba-:he	Ntategeko
Umuntu wuhe	∅-u-:he	u→w/-j

Impugukirwa.

► Ikinyazina kibaza gifite igicumbi |he, gitakaza indomo iyo

1. Gikoreshejwe I nyuma y'ijambo kigaragiye.

Ingero: Umuntu wuhe? ∅-u-:he. u→w/-j

Abantu bahe? ∅-ba-:he. a→∅/-j

Ibiti bihe? ∅-bi-:he. i→∅/-j

2. Gikoreshejwe inyuma y'ikinyazina ndafutura.

Ingero: Uwundi wuhe. ∅-u-u-:he u→w/-j

Abandi bahe .∅-ba-:he.

3. Igicumbi |ngahe nta ndomo kigira.

Ingero

Imisozi ingahe. i-ngahe

Inzu zingahe. zi |ngahe

UMUTWE WA 4: IKINYAZINA NYAMUBARO N'IKINYAZINA MPAMAGAZI.

4.1. IKINYAZINA NYAMUBARO

Ikinyazina nyamubaro,ni inyazina bakoresha bagaragaza umubare w'ibintu.kiva kuri rimwe kugera kuri karindwi.

INTEGO Y'IKINYAZINA NYAMUBARO.

$\pm D + RKZN + C$

Ibicumbi by'ikinyazina nyamubaro ni birindwi. | mwe, |biri, |tatu, |ne, |tandatu, |rindwi,

Mu nteko ya cumi,ibicumbi biba. | byiri, |shatu, | nye, |shanu, |sheshatu, (r)indwi. Zi~e

IMPUGUKIRWA

► Imibare y'inyuma ya karindwi iba ari amazina si ibinyazina, si ibinyazina kuko akenshi nakenshi aba afite indomo.Byita amazina nyamubaro kuko aba afite uturango tumwe n'utw'izina.(D,RT,C)

Urugero. Amafaranga ni ijana: i-Ø-jana

Umunani.U-mu-nani

► Ikinyazina nyamubaro gikurikiye izina ribara ku icumi,gisanishwa n'ijambo rivuga ibibarwa ari naryo rifatwa nk'ikinyazina nyamubaro.

Ingero: Abana cumu na batatu. Ibiti ijana na birindwi.

► Ikinyazina nyamubaro gishobora kandi kwisubiramo.Icyo gihe n'uturemajambo twacyo twisubiramo.

Ingero: Hinjire umwumwe. U-mwe-u-mwe.

Muzane esheteshatu. e-shatu-e-shatu.

Ikinyazina nyamubaro gishobora kugira indomo kigakora nk'izina.

Ingero:Ababiri bishe umwe. a-ba-biri.

Ibyo bitabo biri ukubiri. U-ku-biri

4.2: IKINYAZINA MPAMAGAZI

Ikinyazina mpamagazi cyumvisha igihamagarwa ko bagikenye ko kiza cg se ko gitega amatwi bkkibwira cg se bakagisobanurira. Ikinyazina mpamagazi kibanziriza izina ry'igihamagawe akenshi nakenshi kikaba cyanaritesha indomo iyo riyifite.

Intego y'ikinyazina Mpamagazi:

RKZN+C

-Ngenga ya kabiri y'ubumwe (ng2bu) wa. U-a: u→w/-j

Ngenga ya kabiri y'ubwinshi. Mwa :mu -a :u→w/-j

IKITONDERWA.

Igihe cyose ikinyazinampamagazi gikurikirwa n'ikinyazina ngenga gifite igicumbi-e, gifite isaku nyesi. Rimwe narimwe kikabanzirizwa n'akajambo yewe gahamagara.

Ingero: yewe wa mwana we, urajyahe.

Wa mwana we watashye ko bwije

Mwa banyeshuri mwe ntimugasibe ishuri.

UMUTWE WA 5: IMBIRWARUHAME

5.1. Inshoza y'imbirwaruhame

Imbirwaruhame ni ijamba umuntu ategura akarigeza ku bantu benshi bakirinda kumurogoya, ahubwo bakamutega amatwi. Imbirwaruhame ishobora kuba ndende cyangwa ngufi bitewe n'intego yayo.

2. Uturango n'imbata y'imbirwaruhame

Imbirwaruhame igizwe n'ibice bine: umutwe, intangiriro, igihimba n'umwanzuro.

Umutwe:

Umutwe ni igice kibanza k'imbirwaruhame kigaragaza insanganyamatsiko n'uyivuga.

Intangiriro

Mu ntangiriro uvuga imbirwaruhame atangira asuhuza abo yageneye ikiganiro ahereye ku banyacyubahiro bahari uko bagenda basumbana mu byubahiro byabo.

Urugero:

“Muyobozi w'Umurenge,
Bayobozi b'utugari n'imidugudu,
Baturage b'Umurenge wa Munanira, nimugire amahoro!”

Aka ni na ko karango ka mbere k'imbwirwaruhame. Mu ntangiriro kandi ni ho utanga ikiganiro agaragaza ibyo ari buze kuvugaho asa n'utera amatsiko abari buze kumutega amatwi ndetse no kubumvisha akamaro k'icyo kiganiro agiye kubagezaho. Iki gice ntikigomba kuba kirekire.

IGIHIMBA

Iki gice ni cyo gice fatizo k'imbwirwaruhame. Ni muri iki gice utanga ikiganiro avuga ingingo yateguye kuvugaho. Ni ngombwa ko izo ngingo azikurikiranya neza ashingiye ku buremere bwazo. Ibi bituma abamutega amatwi bishimira gukomeza kumwumva kuko aba yahereye ku ngingo zibafitiye akamaro cyane. Iyo bibaye ngombwa ko hari ingero zitangwa, uvuga imbwirwaruhame akoresha ingero zijyanye n'abo abwira cyangwa aho avugira. Kubera ko iki gice gishobora kuba kirekire, utanga ikiganiro mbere yo kujya ku yindi ngingo ashobora kugenda akoresha amagambo yo gukangura abo abwira (Bayobozi, Babyeyi, Nshuti, Bavandimwe...)

UMWANZURO/ UMUSOZO

Muri iki gice utanga imbwirwaruhame asoza yibutsa abamuteze amatwi ingingo z'ingezi baganiriyeho kugira ngo basigarane ishusho y'ikiganiro. Ni muri iki gice kandi ashobora kugaragaza ibyifuzo, ingamba, inama... bitewe n'imiterere y'ikiganiro. Niba yashishikarizaga abantu kurwanya ibiyobyabwenge arasoza agaragaza ingamba zafatwa mu kubirwanya. Muri iki gice kandi utanga ikiganiro asoza ashimira abari bamuteze amatwi.

5.2. AMABWIRIZA AGENGA IMBWIRWARUHAME

IBYITABWAHO MBERE YO GUTANGA IMBWIRWARUHAME

Mbere yo gutanga ikiganiro mbwirwaruhame ugitegura agomba kumenya ibi bikurikira:

- Ni ngombwa kumenya abo agiye kubwira imbwirwaruhame abo ari bo.
- Ni iki bashobora kumva? Bari mu kihe kigero k'imyaka? Bakora iki? Ni iki bahuriyeho?
- Gutegura imbwirwaruhame.
- Kumva neza insanganyamatsiko y'imbwirwaruhame byaba ngombwa akanasoma ibitabo binuranye bivuga kuri iyo nsanganyamatsiko.
- Gukusanya ibyo azavugaga mu ngingo zinyuranye z'imbwirwaruhame ashingiye ku byo yasomye cyangwa yabajije abandi.
- Gushaka intego z'ikiganiro ke akanakora imbata y'ikiganiro ke.

IMYITWARIRE Y'UTANGA IKIGANIRO MBWIRWARUHAME

Utanga ikiganiro mbwirwaruhame agomba kuba:

- Afite isuku; yambaye neza; ni ukuvuga imyambaro idakojeje isoni.
- Kumenya guhagarara neza imbere y'abandi nta mususu.
- Kuvuga imbwirwaruhame ye adategwa.
- Kuraranganya amaso mu bo abwira, kirazira kubatera umugongo no kuba imbata y'urupapuro.
- Kurangurura ijwi kugira ngo imbwirwaruhame yumvikane.
- Kuvuga atarandaga cyane ngo batarambirwa kandi ntiyihute cyane mu mvugo kugira ngo ibyo avuze birusheho kumvikana.
- Kwirinda imvugo nyandagazi.
- Kugenda atanga ingero zihuye n'ikigero cy'abo abwira cyangwa se icyo bakora.

Ikitonderwa:

Imbwirwaruhame itegurwa yandikwa, ikavugwa isomwa. Nta guhimbiraho kuko bituma uvuga ashobora gukora amakosa. Nubwo tutakwiringagiza ko hari abantu bagira impano yo kuvugira mu ruhame ariko si ibya bose.

UMUTWE WA 6: UTUREMAJAMBO TW'INSHINGA

6.1) Inshoza y'inshinga

Inshinga ni ijambo ryumvikanisha igikorwa, imico cyangwa imimerere ya ruhamwa mu nteruro. Muri make, inshinga ni yo itanga ubutumwa mu nteruro, igaragaramo igikorwa cya ruhamwa.

6.2) Amoko y'inshinga

Mu moko y'inshinga hagaragaramo inshinga isanzwe n'inshinga idasanzwe.

Inshinga isanzwe ishobora kuba iri mu mbundo cyangwa itondaguye. Ni ukuvuga ko inshinga ishobora kwigaragaza mu nteruro ari:

- Inshinga idasanzwe bita nkene cyangwa mburabuzi.
- Inshinga isanzwe iri mu mbundo.
- Inshinga isanzwe itondaguye.

a) Inshinga idasanzwe

Inshinga idasanzwe bita nkene cyangwa mburabuzi ni inshinga zidakoreshe nk'inshinga zisanzwe kuko usanga hari ibihe bimwe na bimwe by'inshinga zidatondagurwamo. Ikindi kiziranga ni uko usanga nta zina rishobora gukomoka kuri bene izo nshinga. Ni inshinga zigizwe n'ibicumbi gusa (-ni, -ri, -fite, -ruzi, -zi); ntizifite imbundo zizwi ni yo mpamvu ku mikoreshereze y'imisozo yayo, usanga izo nshinga zidakorana n'imisozo -e, -aga, -ye na a mu buryo busanzwe. Cyakora iyo zikoreshejweho ingereka zishobora gusesengurwamo imisozo.

b) Inshinga isanzwe iri mu mbundo

Inshinga idatondaguye yitwa imbundo. Ni inshinga itagaragaza ngenga irimo. Imbundo ni ijambo ry'imberabyombi rifite imiterere nk'iy'izina n'iy'inshinga. Iyo imbundo ifashe imiterere y'izina ibarirwa mu nteko ya 15.

Urugero: kugenda (Ukugenda) kwe kwatangaje benshi.

c) Inshinga itondaguye

Ni inshinga igaragaza ngenga yayo, ruhamwa ndetse n'igihe itondaguwemo.

Urugero: Nzakora

Ikitorerwa: Hari bamwe na bamwe bashyira “Ingirwanshinga ; -ti,-tya,-tyo, na -te” mu moko y'inshinga zidasanzwe bitwaje ko na zo zijya muri ngenga uko ari eshatu, nyamara ingirwanshinga ni ubwoko bw'ijambo bwihariye kuko usibye kuba zigaragaza ngenga nta rindi huriro zifitanye n'inshinga kuko zitagaragaza igikorwa cyangwa imico n'imimerere ya ruhamwa.

3. Uturemajambo tw'ibanze tw'inshinga

a) Inshinga iri mu mbundo

Uturemajambo fatizo tw'inshinga iri mu mbundo ni dutatu:

- indanganshinga ku-
- Umuzi (z)
- Umusozo(soz)

Ingero: Gukora: ku-kor-a k→g/-GR

Gukina: ku-kin-a k→g/-GR

Kubyina: ku-byin-a

Inshinga iri mu mbundo ishobora kugira utundi turemajambo nk'indangagihe -za-, ingenantego -ta- ingereka zinyuranye n'indangasano z'ibyuzuzo. Cyakora iyo tudahari mu mwanya watwo ntihasimbuzwa ø kubera ko tuba atari uturemajambo

fatizo. Hari bamwe bashyira ø inyuma y'indanganshinga ku- kugira ngo bagaragaze ko indangagihe idahari nubwo kutagashyiraho nta cyo byaba bitwaye.

Urugero: Gukora: ku- ø -kor-a k→g/-GR

Gukina: ku- ø -kin-a k→g/-GR

Kubyina: ku- ø -byin-a k→g/-GR

Umusozo w'inshinga iri mu mbundo ni -a gusa.

B) INSHINGA ITONDAGUYE

Inshinga isanzwe itondaguye igira uturemajambo tw'ibanze tune:

- Indanganshinga (bamwe bita indangasano ya ruhamwa; RSH mu mpine,

- Indangagihe (Bamwe bita ingenantego y'igihe Rgh mu mpine),

- Umuzi (Z)

- Umusozo (Soz).

Urugero:

Arahinga: a-ra-hing-a a-: Indanganshinga ra-: indangagihe

hing-:umuzi -a : umusozo

Utu turemajambo fatizo tuba tugomba kugaragara buri gihe mu nshinga. Iyo hagize akatagaragara gasimbuzwa aka kamenyetso ø

Urugero:

Akora i Kigali. a- ø- kor- a

Mpa iyo kayi. ø -ø -n-ha-a n→ m/-h, mh→ mp mu myandikire, a→ø /-J

Vuga neza twumvikane ø -ø-vug-a

Ajyayo buri muni a -ø-gi-a-(yo) i→y /-J, gy→jy mu myandikire.

1. Indangasano za ruhamwa (Indanganshinga) RSH

Indangasano ya ruhamwa ni akaremajambo k'inshinga itondaguye kerekana ngenga ibereye inshinga ruhamwa. Ni ko kagaragaza isano ruhamwa ifitanye n'inshinga. Aka karemajambo kaba gahagarariye ukora igikorwa mu nshinga.

Indangasano za ruhamwa ni 20; ni ukuvuga indangasano za ruhamwa 4 zo muri ngenga ya mbere n'iya kabiri ubumwe n'ubwinshi n'indangasano 16 zo muri ngenga ya gatatu zihagarariye inteko 16.

Ikitonderwa:

a) Indangasano ya ruhamwa ya ngenga ya mbere ikoreshwa iyo umuntu yivuga ubwe cyangwa abantu bivuga ubwabo.

b) Ngenga ya kabiri ikoreshwa iyo umuntu abwira undi cyangwa abandi.

c) Ngenya ya gatatu ikoresha iyo umuntu avugaga undi cyangwa abandi, ikindi cyangwa ibindi bintu ikaba yisanisha mu nteko 16.

d) Mu nteko ya 12 n'ya 14 hari indangasano za ruhamwa ariko mu by'ukuri zidasimbura ijamba ryo muri izo nteko.

Urugero:

karabaye, karahanyuze, burakeye...

2. Ingenantego y'igihe (Indangagihe) Gnt

Ingenantego y'igihe cyangwa indangagihe ni akaremajambo gakurikira indanganshinga kakagaragaza igihe inshinga itondaguwemo.

Ingenantego z'igihe ni: -ø-: iranga indagihe, -za-: iranga inzagihe na -a-(â, aa):

igaragaza impitagihe

Ingero:

– Agenda: a- ø-gend-a

– Azagenda: a-za-gend-a

– Yagiye: (uyu muni) a-a-gi-ye, (ejo) a-a-gi-ye, (wa mwana)a-aa-gi-ye a→y /-J

Izo ngenantego zigaragaza igihe iyo zitagaragaye mu nshinga zisimbuzwa -ø- kubera ko indangagihe ari akaremajambo fatizo k'inshinga itondaguwe. Usibye izi ngenantego zigaragaza igihe hari izindi ngenantego zishobora kugaragara mu nshinga zifite ibindi bisobanuro binyuranye nko guhakana, kugaragaza igikorwa gikomeza, kugaragaza ibikorwa bikurikirana, ...

Ingero:

-ta-: utagenda -ki-: akigenda -o-ka-: wokagenda

-ra-: aragenda -na-: anagenda -i-ku-: wikwanga

-ka-: akagenda -i-: wigenda -e-ku-: yekwiba

-ka-na-: akanagenda -ra-ki-a-: aracyagenda

Ikitonderwa:

a) Ingenantego zishobora guhurira mu nshinga imwe zirenze imwe.

Urugero:

utazagenda: u-ta-za-gend-a, ataragenda: a-ta-ra-gend-a, aracyanagenda: a-ra-ki- a-na-gend-a

b) Ingenantego -i-, -ta-, -e-ku-, -i-ku- zifite inyito yo guhakana mu nshinga.

c) Ingenantego -na- ni akaremajambo k'inyibutsacyungo mu nshinga kunga ibikorwa bibiri.

Urugero: Barabiterura baranabijyana.

3. Umuzi

Umuzi ni akaremajambo shingiro k'ijambo rikenera umusozo. Ni wo shingiro ry'innyito y'ijambo. Umuzi ushobora kuba wihagije cyangwa utihagije. Umuzi wihagije ni ushobora gukoreshwa udakurikiwe n'ingereka kugira ngo inyito yawo ibone kuzura. Umuzi utihagije ni ugomba gukenera ingereka kugira ngo inyito yawo ibone kuzura. Ni bene uwo muzi bita intima. Bene iyo mizi itihagije tuzayibona nidusesengura akaremajambo kitwa ingereka mu turemajambo

tw'innyongera. Kugira ngo ubone umuzi w'inshinga ifite imigemo irenze ibiri, utondagura inshinga mu buryo bw'integereko ugakuraho umusozo.

Ingero: gukora: kor-a, guteka; tek-a, kwiga: ig-a...

Ikitonderwa:

Hari inshinga 16 zifite imizi y'imvugwarimwe. Bene izo nshinga iyo zishakirwa imizi bazitondagura mu mpitakare muri ngenga ya gatatu y'ubumwe bagakuraho indangasano ya ruhamwa n'umusozo – ye.

Izo nshinga ni izi zikurikira:

Inshinga	Impitagihe	Umuzi	
1	Kuba	Yabaye	-ba-
2	Guca	Yaciye	-ci-
3	Kugwa	Yaguye	-gu-
4	Guha	Yahaye	-ha-
5	Gushya	Yahiye	-hi-
6	Gukwa	Yakoye	-ko-
7	Kumwa	Yamoye	-mo-
8	Kunnya	Yaneyeye	-ne-
9	Kunywa	Yanyoye	-nyo-
10	Gupfa	Yapfuye	-pfu-
11	Kurya	Yariye	-ri-
12	Gusya	Yaseye	-se-
13	Guta	Yataye	-ta-
14	Kuva	Yavuye	-vu-
15	Kujya	Yagiye	-gi-
16	Gucya	Bwakeye	-ke-

Ikitonderwa:

Hari inshinga zifite imigemo ibiri ariko zikora n'inshinga zirengeje imigemo ibiri.

Muri zo twavugaga inshinga “gusa” n’inshinga “kuza”. Umuzi w’inshinga gusa ni –sigira impindurantego ya -shush- naho umuzi w’inshinga kuza ni -z-.

4. Umusozo

Umusozo w’inshinga ni akaremajambo gasoza inshinga kakagaragaza irebero ryayo.

Nk’uko twabibonye mu itondaguranshinga, irebero rivugaga imitindire y’igikorwa, imikorerwe cyangwa imirangirire yacyo.

Imisozo y’inshinga imwe igaragaza irebero nkomeza, indi ikagaragaza irebero nshize.

4.1. Imisozo igaragaza irebero nshize

Iyo misozo ni –e na –ye. Iyi misozo igaragaza igikorwa cyarangiyeye cyangwa ikigomba kurangira.

a) Umusozo –e

Umusozo –e ukunze kugaragara cyane mu ntegeko no mu nziganyo.

Ingero:

Mukore: mu- \emptyset -kor-e

Mvuge: n- \emptyset -vug-e (n \rightarrow m/-v)

Nige: n- \emptyset -ig-e

Azagende: a-za-gend-e

Atahe: a- \emptyset -tah-e

Amategeko y’igenamajwi akoreshwa ku musozo –e

Umusozo –e Amategeko y’igenamajwi ajyana n’umusozo -e ni ayo ku nshinga zifite

imizi y’imvugwarimwe ari zo kuba, guca, kujya, kugwa, guha, gusya, gucya, gukwa, kumwa, kunywa, kunya, gupfa, kurya, gusya, guta no kuva.

Amategeko y’igenamajwi ajyana n’izo nshinga ni aya akurikira:

a \rightarrow \emptyset /-J, i \rightarrow \emptyset /-J, o \rightarrow w/-J,

u \rightarrow \emptyset /-J, i \rightarrow y/-J, e \rightarrow y/-J, u \rightarrow w/-J

Ube umwarimu: u- ø-ba-e (a→ø/-J)

Ate ibyo afite: a- ø-ta-e (a→ ø/-J)

Age i Kigali: a- ø-gi-e i→ ø/-J

Ace ibyatsi: a- ø-ci-e (i→ ø/-J)

Anywe umutobe muke: a- ø-nyo-e (o→w/-J)

Asye aya masaka: a- ø-se-e (e→ y/-J)

Agwe yubamye: a- ø-gu-e (u→w/-J)

Ave mu nzu: a- ø-vu-e (u→ ø/-J)

Akwe abone guhabwa umugeni: a- ø-ko-e (o→w/-J)

b) Umusozo –ye

Umusozo –ye ugaragaza igikorwa cyarangiyeye ni na yo mpamvu ugaragara mu nshinga zitondaguwe mu mpitagihe (impitakare n’impitakera).

Ingero:

Narize: n-a-ra-ig-ye (a→ø/-J, g+y→z)

Dukoze : tu- ø-kor-ye (t→d/-GR, r+y→z)

(Inka) yarabiriye: i-a-ra-bi-ri-ye (i→y/-J)

Amategeko y’igenamajwi ajyana n’umusozo –ye

Itegeko	Urugero
c+y→sh	baramwishe: ba-a-ra-mu-ic-ye
c+y→c	barabicoce: ba-ra-bi-coc-ye
d+y→z	yaradoze: a-a-ra-dod-ye
g+y→z	anyonze (igare): a-ø-nyong-ye
sh+y→sh	(nge) yaranoshe: a-a-ra-n-nosh-ye

shy+y→shy	mwarabeshye: mu-a-ra-beshy-ye
h+y→shy	(ibiryo) byarabishye: bi-a-ra-bih-ye
k+y→ts	baramusetse: ba-ra-mu-sek-ye
k+y→s	mwaronse (ibere): mu-a-ra-onk-ye
r+y→z	mwarakoze: mu-a-ra-kor-ye
r+y→y	mwararwaye: mu-a-ra-rwar-ye
r+y→j	bwarije: bu-a-ra-Ir-ye
n+y→nny	mwarakinnye: mu-a-ra-kin-ye
n+y→ny	barambonye: ba-ra-n-bon-ye
t+y→s	(ibijumba) byarahaswe: bi-a-ra-hat-w-ye, bi-a-ra-hat-y-w-e
y+y→y	Twaramugaye (imytwarire): tu-a-ra-mu-gay-ye
z+y→j	(data) yarashaje: a-a-ra-saz-ye

4.2. Imisozo igaragaza irebero nkomeza

Imisozo igaragaza irebero nkomeza ni –a na –aga

a) Umusozo –a

Umusozo –a ugaragaza ko igikorwa kigikomeza cyangwa ko kitaraba kikaba kizaba. Umusozo –a ukoreshwa cyane mu ndagihe, mu nyifurizo, mu ntegeko

no mu nzagihe.

Ingero:

Mvuga: n-ø-vug-a (n→m/-v)

Ndakora: n-ra-kor-a (r→d/n-)

Nzakora: n-za-kor-a

Mpa (ikaye) : \emptyset - \emptyset -n-ha-a ($n \rightarrow m/-h$, $mh \rightarrow mp$ mu myandikire, $a \rightarrow \emptyset/-J$)

Akivuga: a-ki-vug-a

Murakarama: mu-ra ka-ram-a

Amategeko y'igenamajwi ajyana n'umusozo –a

Umusozo –a ugira amategeko y'igenamajwi ajyana na wo akorana na za nshinga

zifite imizi y'imvugwarimwe.

Muri yo twavuga : $a \rightarrow \emptyset/-J$, $i \rightarrow \emptyset/-J$, $o \rightarrow w/-J$; $u \rightarrow \emptyset/-J$; $i \rightarrow y/-J$; $e \rightarrow y/-J$; $u \rightarrow w/-J$.

Ingero:

Azamuha (amakaye): a-za-mu-ha-a ($a \rightarrow \emptyset/-J$)

Araca (ibyatsi): a-ra-ci-a ($i \rightarrow \emptyset/-J$)

Aranywa (amata): a-ra-nyo-a ($o \rightarrow w/-J$)

Azava (amaraso): a-za-vu-a ($u \rightarrow \emptyset/-J$)

Arajya (i Kigali): a-ra-gi-a ($i \rightarrow y/-J$, $gy \rightarrow jy$ mu myandikire)

Azasya (amasaka): a-za-se-a ($e \rightarrow y/-J$)

Azagwa (mu ruzi): a-za-gu-a ($u \rightarrow w/-J$) [...]

b) Umusozo –aga

Umusozo –aga ugaragaza igikorwa cyakorwaga mu gihe kirekire mu gihe

cyashize; ugaragaza akamenyero mu gihe cyahise.

Ingero:

Narakoraga: n-a-ra-kor-aga

Yarigaga: a-a-ra-ig-aga ($i \rightarrow y/-J$, $a \rightarrow \emptyset/-J$)

Narasyaga: n-a-ra-se-aga ($e \rightarrow y/-J$)

Naravugaga: n-a-ra-vug-aga

Narandikaga: n-a-ra-andik-aga (a→ø/-J)

Nabonaga: n-a-bon-aga...

Amategeko y'igenamajwi aaryana n'umusozo -aga

Kimwe n'umusozo -a, umusozo -aga na woufite amategeko y'igenamajwi aaryana na wo akorana na za nshinga zifite imizi y'invugwarimwe. Muri yo twavuga

a→ø/-J, i→ø/-J, o→w/-J, u→ø/-J, i→y/-J, e→y/-J, u→w/-J

Ingero:

Yahaga (abaha ibiryo): a-a-ha-aga (a→y/-J, a→ø/-J)

Yajyaga (yiba): a- a -gi-aga (a→y/-J, i→y/-J, gy→jy mu myandikire)

Yamwaga (imisatsi): a- a -mo-aga (a→y/-J, o→w/-J)

Yagwaga (neza): a- a -gu-aga (a→y/-J, u→w/-J)

Yasyaga (amasaka): a- a -se-aga (a→y/-J, e→y/-J)

Yavaga (amaraso): a- a -vu-aga (a→y/-J, u→ø/-J)

Yacaga (amasaka): a- a -ci-aga (a→y/-J, i→ø/-J)

Bakwaga (inka): ba-a-ko-aga (o→w/-J)

c) Inshinga idasanzwe (nkene/ mburabuzi)

Ubundi intego rusange y'inshinga itondaguye ni RSH-Gnt-Z-Soz, bitewe n'uko inshinga nkene zidakorana n'imisozo y'inshinga mu mwanya w'umusozo nta kamenyetso kagaragaza ko ako karemajambo kadahari. Cyakora iyo kamwe mu tundi turemajambo dutatu dusigaye katagaragaye gasimbuzwa -ø-. Ni ukuvuga ko uturemajambo fatizo tw'inshinga nkene ari dutatu: indangasano ya ruhamwa (RSH), ingenantego y'igihe (Rgh) n'umuzi (Z).

Ingero:

Ndi umunyeshuri: n- ø -ri r→d/n-

Mfite ikaye: n- ø-fite n→m/-f,

Ni umunyeshuri: ø -ø-ni

Nzi kwandika:n- ø-zi

Ese uruzi baje?: u- ø-ruzi

Ikitonderwa:

Inshinga nkene zishobora gukorana n'ingereka bityo mu gusesengurwa na zo zikagaragaza umusozo.

Urugero:

Uyu mwana arazwi cyane a-ra-z-w-i

Dufitanye igihango tu- ø-fit-an-ye t→d/-GR,

UMUTWE WA 7: UTUREMAJAMBO TW'INSHINGA TWUNGIRIJE

Inshoza y'uturemajambo twungirije

Uturemajambo twungirije ni uturemajambo dushobora kugaragara mu nshinga iyo bibaye ngomwa kugira ngo tuyihindurire inyito. Bene utwo turemajambo iyo tutagaragaye ntidusimbuzwa ø. Utwo turemajambo ni akano, indangasano y'icyuzuzo n'ingereka.

Urugero:

Ntitubikore: nti-tu-ø-bi-kor-e: nti-: akano; -tu-: indangangenga; bi: indangasano y'icyuzuzo; -kor-:umuzi; -ir: ingereka; -e: umusozo.

a) Akano (KN/TN)

Akano ni akaremajambo kaza imbere y'indanganshinga. Hari bamwe bakita mbanza, imbanzirizangenga, imbimburiranteko, interuranteko cyangwa

inyomekwambere. Izi nyito zose zihuriye ku kuba zerekana ko aka karemajambo gafata umwanya w'imbere.

Imbonerahamwe yako

Ni-: gakoreshwa iyo bateganya (kagira isaku nyejuru) cyangwa bategeka (kagira isaku nyesi)	Nibasora	ni-ba- \emptyset -sor-a
	Nubabona	ni-u- \emptyset -ba-bon-a i $\rightarrow\emptyset$ /-J
	Nimubikore	ni-mu- \emptyset -bi-kor-e
Si-: gakora muri ngenga ya mbere y'ubumwe mu guhakana	Sinumva	si-n- \emptyset -umv-a
	Sinzakwa iriya shashi	si-n-za-ko-a o \rightarrow w/-J
Nti: gakoreshwa mu guhakana muri ngenga zose usibye iya mbere y'ubumwe	Ntimwariye	nti-mu-a-ri-ye u \rightarrow w/-J
	Ntituziba imisoro	nti-tu-za-ib-a a $\rightarrow\emptyset$ /-J
	Ntuzirengagize amahoro.	nti-u-za-ii-reng-ag-ir-y-e i $\rightarrow\emptyset$ /-J; a $\rightarrow\emptyset$ /-J; r+y \rightarrow z

Utuno rero turimo amoko atatu: agategeka, akaziganya n'agahakanya nk'uko bigaragara muri yi mbonerahamwe.

7.B INSHOZA Y'UMWANDIKO NTEKEREZO N'UTURANGO TWAWO

Ni umwandiko ugambiriye gutanga ibitekerezo ariko noneho bigomba gusobanurwa, hagaragazwa n'ingeri ndetse n'ibipimo by'imibare n'ubundi bumenyi.

– **Ihimbamwandiko ni iki?** Ni uburyo bwo guhanga inyandiko bugamije guhanura, gutanga inama n'ibitekerezo bwite, gushyigikira cyangwa kunenga ikintu runaka cyangwa kwigisha.

– Uhimba umwandiko agomba kwita kuki kugira ngo agire umwandiko

mwiza? Agomba kwita: ku mbata y'umwandiko no ku mabwiriza agenga ihangamwandiko.

Imbata y'umwandiko ntekerezo

Umwandiko ntekerezo uba ugizwe n'ibice bine by'ingenzi: **umutwe, intangiriro,**

igihimba n'umusozo.

Ni interuro ngufi iba ihina insanganyamatsiko yatanze. Igomba kuba ifitanye isano n'ibivugwa mu mwandiko.

Intangiriro cyangwa interuro

Ni cyo gice kibanza cy'umwandiko kiba ari integuza y'ibivugwa. Iba ari nto kandi ntiba itangwamo ingero. Itera amatsiko ku bigiye kuvugwa.

Igihimba cyangwa indamburangingo

Ni igice cy'umwandiko kiba kibumbatiye ubutumwa bw'umwandiko muri rusange.

Iki gice ni cyo uwandika aramburamo buri ngingo akurikije insanganyamatsiko

yagennye. Biba byiza iyo uhanga agenda yumvikanisha ukuri yifashishije ingingo

rusange n'izizungirije, buri ngingo igenda ifata igika cyayo. Ibika bikwiye gukurikirana ku buryo bw'inyurabwenge.

Umusozo cyangwa umwanzuro

Aha uhimba avuga mu nshamake ku ngingo rusange atanga umuti n'inama kugira

ngo abazasoma umwandiko we bazagire ingingo bagenderamo.

Ikitonderwa:

Uhanga umwandiko akora interuro zuzuye kandi zemewe, akoresha utwato dukwiye n'ingingo zikaba zisobanutse. Ntihagomba kubamo kandi imvugo ya giseseka cyangwa nyandagazi.

Amabwiriza yo guhanga umwandiko ntekerezo

Uhanga umwandiko agomba gukurikiza ibi: gusesengura no kumva neza insanganyamatsiko; gukusanya ibitekerezo ku nsanganyamatsiko yahawe; gutoranya ingingo z'ingenzi no gukora imbata. Iyo ibyo birangiye, hakurikiraho kwandika.

urasa ku ntego kandi ukurikiza inyurabwenge, injyabihe, imbata n'amabwiriza y'imyandikire yemewe y'Ikinyarwanda. Igikorwa gisoza ni ukwandika umwandiko unoze.

Imbata y'umwandiko igomba kuba yigaragaza ukurikije umwandiko; mbese byigaragaza ko ari umutwe, interuro, indamburangingo n'umusozo.

Imyandikire yemewe y'Ikinyarwanda igomba kubahirizwa, hitabwa ku mategeko

y'imyandikire yemewe y'Ikinyarwanda.

Inozamvugo/ ikeshamvugo: mu ihangamwandiko amagambo ntahinwa.

Urugero:

kdi/kandi, cg/cyangwa; Kgli/Kigali;... Mu ihangamwandiko kandi imibare n'inyuguti ntibivangwa usibye imibare ivuga itariki n'umwaka.

Ntihagomba kurangwamo interuro nyobyamvugo nk'interuro zubatse nabi cyangwa imigani.

Urugero:

Ndavuze ati:“ Tugende vuba , tuve aha!” bavuga: Ndavuze nti:“ Tugende vuba, tuve aha!”

Uburebure bw'umwandiko: uwandika agomba kubahiriza indeshyo y'umwandiko yasabwe gukora; yita ku mubare w'amagambo cyangwa w'imirongo yasabwe gukora.

UMUTWE WA 8: INKURU NDEDE

Inkuru:

- Munyakazi, S., *Ntabajyana*, 1952
- Rukebesha, A., *Nyirabirahunga*, 1970
- Nsanzubuhoro, V., *Ntabyera*, 1971

- Kamugunga, C., *Umusiramu*, 1973
- Karege F., *Mwanankundi*, 1975
- Byuma, F., *Mureranyana*, 1981
- Niyonteze, P., *Imari ya shuni*, 1981-1982
- Uwamungu, J., *Nyirabayazana*, 1981
- Nkurikiyumukiza, F., *Yatashye atagomba*, 1987
- Niyitegeka, M.Y., *Giramata*, 1988
-, *Urwibutso*, 1988
-, *Wishavura*, 1989
-, *Iyo mbimenya*, 1991
- Rugema, A., *Rwemerikije*, 1988
- Furere, R.M., *Mariya Kantarama*, 1998
- Karenzi, F., *Ishavu ry'abato*, 2000

a) Inshoza y'inkuru ndende

“Inkuru ndende ni uruhererekane rw’ibikorwa mpimbano bishobora kubaho cyangwa byabayeho, ikaba ifite imisusire ya gihanga kandi nyabugenzi igaragaza ko umwanditsi ari intyozza mu kubara inkuru, mu kuyiha imiterere

myiza y’ibikorwa no kubikurikiranya.”

b) Uturango tw’inkuru ndende

Inkuru ndende irangwa n’imiterere yayo; ibarankuru, abakinankuru (abantu

cyangwa inyamaswa), kuba hari ikivugwa, kuba hari ahantu n’igihe kibera, kuba ari ndende (akenshi hagati y’impapuro 100 na 250) kuba hari uburyo ibikorwa

bikurikirana kandi bigenda bitera amatsiko usoma, ku buryo atarambirwa gusoma inkuru ibarwa.

c) Amateka y’inkuru ndende mu Rwanda.

Hari abavugaga ko inkuru ndende mu Rwanda yaba yaratangiye mu mwaka wa 1938 kuko ari bwo Musenyeri Alexis Kagame yatangiye gusohora inyandiko ze «**Inkuru ya Matabaro**» mu

kanyamateka k'abana Hobe. Abashakashatsi bemezaariko ko inkuru ndende nyayo yasohotse mu wa 1950 yanditse mu rurimi rw'Igifaransa na Saveriyo Nayigiziki yise «*Escapade rwandaise*» ifite ibice bibiri byaje guhurizwa mu nkuru imwe ikitwa «*Mes trances à trente ans*».

Hashize imyaka ibiri ni bwo inkuru ndende yanditse mu Kinyarwanda yasohotse yitwa

«*Ntabajyana*» ya Simoni Munyakazi. Uyu mugabo yahawe igihembo cya kabiri mu irushannwa ryiswe «*Amitiés Belgo-Rwandaise*». Kuva ubwo haciye imyaka igera kuri 20 kugira ngo haboneke izindi nkuru ndende mu irushanwa ryabaye mu wa 1971.

d) Amoko y'inkuru ndende nyarwanda

8.1. Inkuru ndende z'inkundo

Zikunda kuvuga cyane ku nkundo hagati y'abasore n'inkumi, ingorane zishobora kubatandukanya cyangwa se kubabuza kubana, kwitsinda no kudahemukirana mu bigeragezo, amayeri yose akoreshwa kugira ngo bahure cyangwa basubirane mu gihe ababyeyi babo batabishaka, amaherezo bakazagera ku ntego yabo yo kubana. Mu Kinyarwanda, aha hakunze gutangwa ingero za *Ntabajyana* ya **Simoni Munyakazi** na *Giramata* ya **Niyitegeka Mukarugira Yuliyana**.

8.2. Inkuru ndende nsuhuzamutima

Bene izi nkuru zamamaye cyane mu mpera z'ikinyejana cya cumi na gatandatu no mu ntangiriro z'icya cumi na karindwi. Inkuru iba ishingiye ahanini ku bwihare ; bahera ku gashashi cyangwa akanyotwe k'urukundo gasanzwe, kagashyigikirwa n'ibikorwa bibiri by'ingenzi: ingendo n'imirwano. Urukundo ruvugwamo ruriyubashye, ni isugi kandi ntiruhemuka. Umukundwa cyangwa uwihebewe usanga ari agakumi. Ibizazane bahura na byo usanga ari ibishobora kubaho mu buzima cyanecyane nk'igihe k'imidugararo. Kudahuza idini bituma ababyeyi bivayo n'imizi n'imiganda ngo babuze umusore n'inkumi kubana. Ikemezo cya se w'umukobwa cyo kumushyiringira uwo ashatse kubera inyungu ze bwite, ubukire, gutandukanywa n'intambara cyangwa se gufungwa. Mu Kinyarwanda urugero twatanga hano ni *Ntabajyana* ya **Munyakazi Simoni** kubera ko ababyeyi ba Karasankima batifuzaga ko arongora Zaninka, ahubwo bafite undi bamuhitiyemo wo mu rwego rwabo, ariko umusore Karasankima akababera ibamba.

8.3. Inkuru ndende z'imyifatire

Izi ni inkuru zishingiye ku busongarere n'ubugome mu maraso. Imibereho ya buri muni n'imiterere y'isi muri icyo gihe, ntibishyigikirwa n'umuco muzima wo kwiyubaha n'ubuhanga byaranze abanditsi bakomeye. Mu nkuru ndende nk'izi usanga higanjemo gushimisha irari ry'umubiri, kuba ikigenge(ubwomanzi), gutinyuka gukabije, ibiterasoni; mbese usanga isi yaracuranye ku buryo ikibi kiganje, akaba ari cyo kiyobora isi. Muri ubu bwoko bw'inkuru,

usanga imico myiza n’ubupfura byitwa ubugwari, ubucucu n’amakosa. Muri izo nkuru usangamo amagambo atameshe, umwanditsi akihatira gushushanya mu mvugo ibifitanye isano n’ibitsina, aho bibera n’uburyo atanga ingingo ze byerekana ko ari indwara imaze igihe. Mu Kinyarwanda nta rugero rwa bene izi nkuru ruraboneka kugeza ubu.

8.4. Inkuru ndende za sarigoma

Inkuru nk’izi zifite amavuko yazo mu gihugu cya Espagne (Esipanye) mu kinyejana cya cumi na karindwi. Uruhare runini ruhabwa imibereho mu by’ubukungu: kugira icumbi, kubona ifunguro, umwambaro ni byo bihora bihangayikishije abanyarubuga muri ubu bwoko bw’inkuru. Iyo nkuru bayitiriye uburyo ibazemo, kuko ari inkuru y’umuntu uvuga ubuzima bwe. Byabaho bitabaho, umubarankuru mukuru avuga ubuzima n’imibereho ye.

Imyandikire y’iyi nkuru bayihuza n’imibereho y’umwana ubaho ari mbonabucya, nta cyo yimirije imbere, nta gashinga k’ubuzima afite. Mu buzima bw’umubarankuru nyuma y’igihe runaka k’imibabaro n’ibibazo, hakurikiraho igihe cyo kwiyuburura no gutwarwa agakundwa, ubukire yifuzaga bukaza mu bitekerezo ariko atabwizera, ugasanga aritiranya inzozu n’ukuri. Inkuru ndende nyarwanda ifite aho ihuriye na bene ubu bwoko ni iya **Saveriyo Nayigiziki** yitwa

«*Mes trances à trente ans*»

8.5. Inkuru ndende y’ubuzima busanzwe

Bene iyi nkuru ntiba igamije gukosora ngo wenda ibintu byarushaho kuba byiza, abantu bagire imyifatire iboneye, babane neza, mbese ngo ubone ko umwanditsi afite inzozu z’umunezero n’ubuhehemure. Iyi nkuru irangwa n’urusobe cyangwa uruvangitirane rw’imyifatire, kucirara hamwe, gusetsa, gusesereza, uburara n’ubwamanzi no kwifatira abantu. Iritegereza, igakabya mu gusetsa, igakabya inkuru n’ubucakura, hagaragaramo ibitangaza no kwimaringa. Uzasanga iyi nkuru ivuga ukuntu runaka yakoze kugira ngo yirwaneho, kugira ngo akomere abone amaboko n’amafaranga ; uko yagiriye nabi abanzi be, uko yatsinzwe cyangwa se yatsinze mu nkiko, uko yaje guteseka agashakisha uburyo yagana imigi itandukanye; uko yaje guhinduka umugiranabi agakora n’andi makosa bigatuma bamufunga; ibikorwa bibi yagizemo uruhare, kwiyoberanya, ingendo, abo bahura n’ibindi. Inkuru y’Ikinyarwanda y’ubu bwoko ni iya **François Byuma**

muri **Mureranyana**.

8.6. Inkuru ndende za mutemberezi/ naragenze ndabona

Bakunze kuvugamo ubwiza bw’abantu, ibidukikije. Babivuga ari nk’umutako w’aho abakinankuru baba bari ku buryo bishushanya uko bamerewe imbere muri bo. Ari abantu, ari inyamaswa, usanga ari mahwi, biberanye n’aho biri bias n’aho ari ho byaremewe na ho hakabiremerwa. Ahantu ni ho hatuma abakinnyi batekereza gutya na gutya, ni ho hababeshejeho ku buryo ubuzima bwabo bwajyanaga n’uko isi ibakikije iteye. Mu Kinyarwanda urugero dutanga ni **Imali ya SHUNI** ya **Pascal Niyonteze**.

8.7. Inkuru ndende barwa

Ubwoko bw'iyi nkuru bwaje kwemerwa mu kinyejana cya cumi n'umunani.

Havugwamo agahinda no kubona ko ibyo wibeshyaga mu nzozi, wibwira ko ari ko bizamera nyamara ko bitagishobotse. Umuntu uvugwamo arashaka ariko ntashobore. Ubushobozi iyo bumubanye buke bituma abeshya cyangwa se akiyerekanaga uko bitari ubundi yiyerekanaga nk'umunyakuri, maze uwari yararahiye kudasa na rubanda rusanzwe akagenda akajya inyuma y'abandi mu ngeso mbi z'urukozasoni. Mu Kinyarwanda urugero ni **“Iyo mbimenya”** ya **Niyitegeka Mukarugira Yuliyana**.

8.8. Inkuru za nanzubukoroni

Iyi nkuru igaragaza umujinya no kuzinukwa kw'abantu bahinduwe abacakara, bakoronijwe n'abazungu, maze kwivumbura kwabo kukagira ingaruka kuri bose ndetse n'umuntu ku giti ke. Izi nkuru zakunze kugaragara mu myaka ya za mirongo itandatu, ubwo ibihugu bya Afurika byahagurukiraga rimwe bigamije kwipakurura ubutegetsu bwa gikoroni. Izi nkuru zigaragaza akarengane, gusuzugurwa no guteshwa agaciro Abanyafurika bagirirwaga. Urugero twatanga mu Kinyarwanda ni **Mureranyana** ya **François Byuma** n'ubwo yo itavuga gusa ikibazo cy'ubukoroni na **“Matabaro”** ya **Alegisi Kagame**.

8.9. Inkuru ndende ya subiza amerwe mu isaho

Abanyafurika bamaze kwigobotora ingoma ya gikoroni bari bazi ko bagiye kwigenga no kumererwa neza, ibyo bari barabuze bakabibona ntibongere gusuzugurwa no gufatwa nabi, kwicishwa imirimo n'ibindi. Bagize batya babona ntacyahindutse. Abashyizwe ku ngoma y'ubutegetsu nta ho bigeze batandukanira n'abakoroni, ndetse bamwe mu bategetsu b'Abanyafurika baruhije ubugome abitwaga abakoroni. Abaturage barumiwe amerwe bayasubiza mu isaho. Abategetsu banyunyuje abaturage, barabakandagira karahava: akarengane, gufungirwa ubusa, kwigira mu migi rubanda igasigara iririra mu myotsi y'icyaro, ahatagira amazi n'umuriro, nta terefone, inzara n'ubukene binuma. Abategetsu baradamarara, rubanda bicuza icyo barwaniye imyaka n'imyaka ngo barashaka kwigenga, ku buryo hari n'abasigara bifuzaga ko bwa butegetsu bw'abakoroni barwanyaga bwagaruka. Urugero rwo mu Kinyarwanda usanga rujya kwegera ubu bwoko ni usanga ruberanye n'ubu bwoko bw'inkuru ni **Mureranyana** ya **François Byuma**.

8.10. Inkuru ndende z'amateka

Ubwoko bw'izi nkuru bushingira ku bantu bagize uruhare mu mateka y'aha n'aha, umuryango, igihugu; bakavugaga uko babayeho, ibyo bakoze n'ibindi. Muri

Afurika twavuga nka Caka (Chaka), Sunjata (Soundjata), n’abandi. Bene izi nkuru zitandukanye n’inkuru ndende nyirizina. Mu nkuru z’amateka usangamo ibitekerezo bivanze n’amakabyankuru. Inkuru y’Ikinyarwanda ivuga ku mateka ni *Mureranyana* ya FranÇois Byuma.

8.11. Inkuru ndende z’intimba

Zitekereza ku buzima n’imibereho, zitwereka ko kubaho ari ugushinyiriza, ko ubuzima atari paradizo. Kubaho ni ukubabara. Muri izi nkuru usanga umuntu akunda ntakundwe, yahinga akarumbya, yakira agahangayika. Iyo agerageje kwipfira nabi cyangwa kwishabikira uko abishoboye bitewe n’uko isi yameze amenyo, arinda apfa agikururana n’umuruho. Igihe umuntu akiriho yumva ko ikiruta ari ukwipfira akava ku isi kuko n’ubundi asanga ari yo maherezo. Muri izi nkuru usanga umuntu abura aho apfunda imitwe, aho agannye hose asanga amaherere yamutanze imbere akifuza ko nyamunsi yaza ikamwanzuranya akigira kwa nyamutezi atagumye kugaragurika mu ruzurungutane rw’ibibazo bidashira. Inkuru nyarwanda yenda kwegera ubu bwoko bw’inkuru ni *Yatashye atagomba* ya Phocas Nkurikiyumukiza.

8.12. Inkuru ndende z’uburere

Kubura icyo ufata n’icyo ureka byaranze Abanyafurika b’igisekuru cyose cya makumyabiri, barerewe mu mico n’imigenzereze y’i Burayi kubera amashuri, bagahuza ubwenge n’amaso n’imigi minini nka Parisi (Paris), Londoni (Londres), bakabangamirwa no kwibaza ukuntu bazatahuka iwabo bagasubira mu mwijima, mu bukene, mu bujiji... Ngibyo ibyo ahenshi inkuru z’uburere zuririraho, aho usanga umukinankuru yabuze icyo afata n’icyo areka hagati y’imico mishyashya yasanze aho yagiye n’ibya gakondo yakuriyemo, maze kubivanga bikamuviringa

ubwenge, abazi kuvuga neza bati « naka yasarishijwe n’ubwenge ». Iyo usesenguye neza, usanga mu Rwanda nta nkuru ndende dusanga iri neza muri uyu murongo, ariko hari izigaragaza iryo sizana ry’ibya kera n’iby’ubu. Urugero rutangwa ni nka *Mwanankundi* ya Karege Fidèle aho avugamo umunyarubuga Mwanankundi wagiye kwiga i Burayi ibyerekeranye n’imibereho myiza n’imibanire y’abantu. Aho Mwanankundi atahukiye yashatse kuvuganira abagore no kubarengera imbere y’umuco wabakandamizaga, wa kera ushaje, abatsimbaraye ku bya kera baramwivuganye ngo arabatobera.

8.13. Inkuru ndende nshyashya

Izi nkuru zadutse nyuma y’intambara ya kabiri y’isi yose. Mbere yaho, inkuru ndende yasaga n’iyubakiye ku muntu wari warahawe agaciro gakomeye, yenda tutavuze kuva akiremwa, ariko byibuze mu rwego rw’ubuvanganzo, mu mpumeko y’ibyo bise *ivukabushya* « renaissance » mu kinyejana cya cumi na gatanu, bamaze kuvumbura ibyo gucapisha imashini, umuco n’ubugeni bigahabwa agaciro na muntu agasa n’uhinduka impagata y’ibyaremwe byose.

Aho intambara zombi z’isi zibereye bakabona ukuntu umuntu ateshwa agaciro, agasigara arutwa n’ibintu, bamwe batangiye kwibaza niba mu buvanganzo ho bitahinduka, muntu ntiyongere kuba ari we uhabwa umwanya w’ibanze aho byose usanga ari we bigushaho : abakinnyi, kuranga, ishushanyamvugo n’ibindi.

Inkuru ndende nshyashya nta kindi bisobanura uretse guhuza abanditsi bose bashakashaka imiterere mishya y’inkuru ndende zashobora kuvuga cyangwa se kurema amasano mashya hagati y’umuntu n’isi, ni ukuvuga abiyemeje guhanga inkuru ndende ari byo kurema. Muri iki gihe usanga inkuru nshyashya isa nk’aho itigeze ishingira imizi. Iyi nkuru ntishingira ku mukinankuru w’imena nk’uko

byari bimenyerewe. Umwanditsi aha ijamba abantu benshi kandi muri ngenga ya mbere. Ntumenya uvuga uwo ari we, umubazi w'inkuru arazimira.

Mu nkuru nshyashya, nta nsanganyamatsiko, nta kureshya umusomyi baca igikuba. Abari bamenyerewe ibya kera barayirwanyije karahava, bakavuga ko atari ukuri ndetse ko ari igisa n'ubuvanganzo kubera ko yanze kuba basabose. Mu nkuru nshyashya ubona gusa uruhererekane rw'amagambo anyuranye ndetse yivuguruzwa, ibitekerezo bituzuye, mbese ibintu by'ikivangavange nk'uko isi yari imeze ikiremwa. Kugeza ubu mu Kinyarwanda nta rugero rw'inkuru nshyashya ruraboneka.

8.14. Inkuru ndende porisi

Inkuru ndende porisi yubakiye ku kuvumbura ubuhanga kandi buhorobuhoro wifashishije uburyo busanzwe, uko ibintu byagenze ku kintu kidasanzwe cyabaye. Abashakashatsi n'abanditsi benshi bahuriza hamwe ko inkuru ndende porisi ari iperereza rikorwa ku buryo busanzwe cyangwa se bwa gihanga. Iri perereza riba rigamije kuvumbura, guhishura ikintu cyayoberanye, kitumvikana, cyabaye imenamutwe. Mu magambo avunaguye inkuru ndende porisi ni inkuru y'umuhigo wa muntu, bakoresheje gutekereza ku tuntu wakwita amafuti bakatubya igisubizo.

Uko inkuru porisi ikura :

- Habanza insanganyamatsiko igizwe n'ibintu bidashobora gusobanura urebye ikosa ryakozwe.
- Ibimenyetso bidafashije byerekana ukekwa cyangwa abakekwa ; umusomyi n'ingenza baba bafite amahirwe angana yo gusubiza ikibazo.
- Akenshi muri izi nkuru ukekwa arafatwa ariko icyaha yafunguwe kikongera

kikaba, bigahita bigaragara ko atari we bigasa n'ibisubiye irudubi.

– Kwitegereza neza ibintu no kubyibazaho.

– Igisubizo kijyanye n'ibyabaye gikomeza kuba urujijo.

– Kwigizayo ibidashoboka byose mu gushakisha igisubizo. Umunyacyaha avumburwa uhereye ku byo wagiye ubona, ntibapfa kumugwaho by'agatunguro cyangwa ngo yivemo.

– Igisigara nubwo cyaba kitakekwaga ni cyo kiba ari igisubizo nyacyo.

e) Uko basesengura inkuru ndende

Iyo basesengura inkuru ndende bibanda kuri ibi bikurikira: ikivugwa mu nkuru, abanyarubuga, ibarankuru, akabugankuru, ibikorwa, umugendo w'inkuru, uburebure n'ahantu. Ibi bigakorwa hakurikijwe amahange n'amahame y'ingenzi akoresha mu gusesengura umwandiko w'ubuvanganzo muri rusange.

Iktivugwa mu nkuru ndende

Ingingo abanditsi b'inkuru ndende bavugaho ni nyinshi kandi ziratandukanye

kimwe n'izo dusanga mu zindi ngeri z'ubuvanganzo. Mu nkuru ndende dusangamo

urukundo rudasibangana, urukundo rwa bugigi, uburere n'umuco wa kera bitajya

imbizi n'uburere n'umuco by'ubu, poritiki n'ubutegetsu, ubwenge bw'indushyi,

uburaya n'ubwamanzi, iyimukacyaro, ubuhemu, ubugome, ishyari, inyangano, amoko,

urupfu rutunamura icumu, ubusabane mu bantu, ubukene n'ubujiji, inkuru ndende

zivuga ku bukoroni...

Abakinankuru (abanyarubuga)

Mu nkuru ndende haba umukinankuru mukuru ushobora kuba umwe cyangwa

babiri. Umukinankuru mukuru ni we uba ari ipfundo ry'inkuru. Ni we ikigamijwe

cyangwa intego y'inkuru iba ishingiyeho. Uyu ni we insanganyamatsiko rusange

ivugwa mu nkuru iba ishingiyeho.

Hari kandi n’abakinankuru bungirije. Aba ni bo usanga mu nkuru bamufasha kugera ku kigamijwe cyangwa bakamubera imbogamizi. Aba bakinankuru kandi ni na bo usanga insanganyamatsiko nto cyangwa zungirije zishingiyeho.

Mu nkuru ndende kandi dusangamo cyangwa dushobora gusangamo abakinankuru ntagombwa, aba bakinankuru iyo urebye usanga kuba mu nkuru kwabo cyangwa

kutagararamo nta cyo byahindura ku kivugwa mu nkuru. Nta nsanganyamatsiko iba ibashingiyeho. Mu yandi magambo twabita indorerezi.

Ibarankuru

Mu nkuru ndende, ibarankuru ni kimwe mu biranga inkuru ndende. Hanagaragazwa ko ibarankuru rishobora gukorwa ku buryo bune:

- Umubarankuru ashobora kubara inkuru na we ubwe akinamo. Ni muri urwo rwego usanga akoresha ngenga ya mbere.
- Umubarankuru ashobora kubara inkuru ari hanze yayo. Aha usanga akoresha ngenga ya gatatu asa n’uvuga ibintu yareberaga iruhande mu gihe byabaga.
- Umubarankuru ashobora kubara inkuru ye ubwe. Ni muri urwo rwego usanga akoresha ngenga ya mbere kuko ibyo avuga aba abivuga kuri we.
- Umubarankuru ashobora kandi kubara inkuru yiha gutekerereza umukinankuru.

Mu kubara inkuru kwe usanga yiha kubara ibyo umukinankuru yatekerezaga igihe amubaraho inkuru.

Ikitonderwa:

Umubarankuru atandukanye n’umwanditsi w’inkuru. Umwanditsi w’inkuru ni umuhanzi wanditse inkuru ibarwa mu gitabo ke. Muri uko kwandika inkuru ye akena uburyo ibarwa. Muri ubwo buryo ibarwamo haba hari umuntu ugenda uyibara, uwo

akaba ari we mubarankuru. Cyakora hari igihe umwanditsi ashobora kuba ari na we mubarankuru igihe abara inkuru y’ubuzima bwe.

Akabugankuru (Ahantu)

Inkuru ndende kandi irangwa no kuba ifite aho ibarirwa; ni ukuvuga akabugankuru.

Mu nkuru ndende akabugankuru gashobora kuba kazwi cyangwa ari agahimbano.

Iyo uwandika inkuru avuga ibyabaye ashobora no kuvuga mu by’ukuri aho byabereye

hazwi. Iyo abara inkuru y’ibitarabayeho, cyakora bishobora kubaho mu buzima

rusange, ashobora gukoresha akabugankuru mpimbano; akavuga ibintu byabereye

ahantu runaka ariko hatazwi ku ikarita y’isi.

Ibikorwa

Ibikorwa mu nkuru ndende bishingira ku bakinankuru cyane cyane ku muginankuru

mukuru. We n’abakinankuru bungirije bashinzwe kuyobora imigendekere y’ibikorwa

byo mu nkuru kugeza ku ndunduro y’inkuru. Bamwe barema imbaraga zimufasha

kugera ku ntego umwanditsi w’inkuru aba yamuhaye. Nk’uko abasesenguzi b’inkurundende babyemeza, inkuru ndende iyo ari yo yose irangwa no kuba ishobora gukorerwa ishushanyabikorwa.

Ishushanyabikorwa mu nkuru ndende

Abakinnyi b’imena bafatanyije n’abungirije bayobora imigendekere y’ibikorwa mu

nkuru ndende kugeza ku ndunduro y’inkuru. Bityo mu nkuru ndende umusesenguzi ashobora gushushanya ibikorwa yifashishije igishushanyo giteye gitya:

Ugenera/ → Ikigamijwe/ → Ugenerwa/
(Intego) (Nyakugaba) (nyirinyungu)

Abafasha/ → Nyiri ubwite/ ← Imbogamizi.
(Inyunganizi) (Ruhamwa/ Icyatwa)

Nyiri ubwite: uyu ni we mukinankuru mukuru inkuru iba ishingiyeho, ni we uba ufite intego agamije kugeraho muri iyo nkuru. Aba ashobora kuyigeraho cyangwa ntayigereho.

Ikigamijwe: ni icyo umukinankuru mukuru aba agamije kugeraho mu nkuru. Ni intego aba yahawe n'umwanditsi w'inkuru.

Ugenera: ni igituma umukinankuru mukuru agira intego afite muri iyo nkuru. Ashobora kuba undi mukinankuru cyangwa ikindi kintu gishobora gutuma agira intego runaka.

Ugenerwa: mu yandi magambo ni nyiri inyungu; ni uwo ari we wese mu nkuru wagira icyo yunguka mu gihe umukinankuru mukuru ageze ku cyo yari agamije mu nkuru.

Abafasha: ni abakinankuru cyangwa ikindi kintu gishobora, mu nkuru, gutuma umukinankuru mukuru agera ku cyo yari agamije, cyangwa ikigerageza kumushyigikira mu rugendo rwe rwose kimufasha, kabone n'iyi atakigeraho mu irangira ry'inkuru.

Imbogamizi: ni abakinankuru cyangwa ikindi kintu gishobora, mu nkuru, gutuma umukinankuru mukuru atagera ku cyo yari agamije, cyangwa ikigerageza kumubangamira mu rugendo rwe rwose kimubaza amahirwe kabone n'iyi yagera ku cyo yari agamije mu irangira ry'inkuru, ariko kikaba cyamubangamiraga.

Umugendo w'inkuru

Mu nkuru, ibikorwa bishobora gukurikirana uko byagiye biba mu mateka yabyo.

Cyakora abanditsi b'inkuru ndende b'abahanga, usanga bakora ibyo twakwita

gukwikira inkuru, bakagenda babara inkuru nyinshi icyarimwe kandi zidakurikiranye

uko zabaye mu mateka. Umwe mu basesenguzi b'inkuru ndende T. Todorov mu gitabo ke "Théorie de la littérature, 2001" asobanura ko hari uburyo butatu bwo gukwikira inkuru ari bwo kuyikurikiranya mu mateka yayo (a, b, c, d...), kuyikiranya (a, b, a, b, c, d, c, d...) no kuyivangavanga (z, a, c, e...).

F) ITANDUKANIRO RY'INKURU NDENDE N'INKURU NGUFI BY'UMWIHARIKO

Inkuru ndende	Inkuru ngufi
<ul style="list-style-type: none"> - Inkuru ndende igira abakinankuru benshi n'ibikorwa byinshi. - Inkuru ndende isobekeranya inkuru nyinshi nubwo insanganyamatsiko aba ari imwe. - Umugendo w'inkuru ndende usanga ugenda ucurikiranya ibikorwa. - Usanga utubugankuru cyangwa se ahakinirwa ari henshi. - Inkuru ndende yo ishobora no kuvuga ibya kera. 	<ul style="list-style-type: none"> - Inkuru ngufi igira abakinankuru bake ibikorwa bike. - Inkuru ngufi iba yubakiye ku nkuru imwe rukumbi. - Umugendo w'inkuru ngufi uba ugiye umujyo umwe. - Aho inkuru ibera ntihagomba kuba henshi. - Inkuru ngufi iba ivuga ibintu bishya, byabaye bidasanze.

8.2 URURIMI N'UBWUMVANE

Inshoza y'ubwumvane

Ururimi urwo ari rwo rwose, rutuma abaruvuga iyo bava bakagera bumvane, umwe yavuye, undi agasobanukirwa n'ibyo avuye. Kubera iyo mpamvu, ururimi ni inzira y'ingenzi n'ikigega k'ibitekerezo n'imico y'abo ruhuza. Ururimi n'ubwumvane bishobora kwigwa mu mpushya enye

z'ingenzi : amafatizo y'ubwumvane, indanguruzi y'ubwumvane, imimaro y'ururimi n'amategeko ngombwa agenga ubwumvane.

Amafatizo y'ubwumvane.

1. Uvuga: ni we utangiza ikiganiro, agakomoza ku kivugwaho. Aba afite uwo abwira agakenere kubona igisubizo mu magambo cyangwa se mu bikorwa ku byo yavuze.

2. Ubwirwa: Yakira ibyo agejweho n'uvuga. Ubwirwa agomba kumva no gusobanukirwa neza n'ibyo yabwiwe mbere y'uko atanga igisubizo.

3. Ingambo: ni ubutumwa nyiri izina uvuga ageza ku ubwirwa.

4. Inzira: Duhereye ku buryo ibivugwa bigenda bikagera ku ubwirwa, habaho inzira mbona nkubone cyangwa inzira mbonera iyo uvuga avugana n'uwo abwira amaso ku yandi. Iyo uvuga yumvikanye n'uwo abwira haciyemo akanya, inzira ikivugwa cyacyiyemo iba ibaye inzira iziguye. Habaho n'inzira itaziguye nk'iyi hakoreshejwe terefone cyangwa ibindi bikoresho by'itumanaho bikora nka yo.

5. Inkurikizo cyangwa interamvugo: ururimi cyangwa imvugo ya nyakuvuga byumvikanisha mu buryo bufatika inshoza y'ahantu cyangwa y'igihe y'ikivugwaho. Interamvugo rero cyangwa inkurikizo ni ururimi, ibimenyetso cyangwa amarenga. Uvuga ashobora gukoresha imvugo cyangwa inyangandiko. Iyi mvugo cyangwa inyangandiko byumvwa cyangwa bigasomwa nyakuvuga aba ashaka kugeza ku ubwirwa ubutumwa. Ibi twabigereranya n'ibyapa byo ku muhanda biyobora gusa ababiziranyeho. Ni bo baba basobanukiwe neza n'ubutumwa bitanga cyangwa n'ikivugwa na byo.

6. Ikivugwaho: ni icyo abavugana baba bavuganaho. Abavugana bagomba kuba bagihuriyeho, bakiziranyeho.

INDANGURUZI Y'UBWUMVANE

Dore uko ubwumvane bugenda bukurikije indanguruzi yabwo.

Iktivugwaho

Ubutumwa/ingambo

Uvuga

Inzira/umuyoboro

Ubwirwa

Inkurikizo

Imimaro y’ubwumvane

Abahanga mu iyigandimi, basanze ururimi rugira imimaro myinshi, ariko iy’ingenzi ni umumaro nyakuvuga, umumaro nyakubwirwa, umumaro nkurikizo, umumaro nyanzira, umumaro nyangambo.

1) Umumaro nyakuvuga

Uvuga yifashisha ururimi cyangwa imvugo kugira ngo avuge, yumvikanishe mu buryo butaziguye akamuri ku mutima. Bamwe bawita kandi umumaro nsesekaza cyangwa nsesekazamutima.

Ingero:

1. Umugeni ageze mu mpinga ati: "Ahwi! Nari mfuye Mana y’i Rwanda!
2. Mbega we! Ntuzi ibyabaye!
3. icyampa nkazatabaruka nirereye abana.

Ntitwabura kuvuga ko hari n’abanditsi bakoresha uyu mumaro bashyira ikivugwa ku musomyi kandi mu by’ukuri atari umusomyi kivuga.

2) Umumaro nyakubwirwa

Izingiro ry'uyu mumaro ni nyakubwirwa. Wumvisha ubwirwa ko ari we shingiro, ko ari we urebwa n'ubwumvane. Hakoresha ngenga ya kabiri hagamijwe:

- Gusobanura ubwirwa mu bandi.
- Kumukeshya umutima ngo yakire ibyo amubwiye.
- Kumuhwitura...

Uyu mumaro ugaragarira cyanecyane mu nteko no mu mvugo yumvikanisha guhamagara. Soma ingero zikurikira zibyerekana.

Ingero:

Igihe utanga ikiganiro kuri SIDA, ugasobanura uko yamenyekanye, uko yandura, uko ivurwa, ubushakashatsi ku miti n'inkingo... Noneho ukarangiza wereka abo ubwira ko ruriye abandi rutabibagiwe ko na bo ishobora kubageraho baramutse batirinzwe.

3) Umumaro nkurikizo

Ni ibimenyetso byose byerekana icyo ubutumwa bwerekejeho. Amagambo akoreshwa aha uyabwirwa n'ishusho y'ahantu cyangwa y'ibihe ibivugwa bihererejweho. Bamwe bawita kandi umumaro ndengarurimi cyangwa nsobanuzi.

Urugero:

«Nsanze ari ijuru ry'umwezi

Nange mpimbiraho umwato

Ni ko kumwita umwanga kurutwa

Nsubiye mwita Marebe yera

Kandi atembaho amaribori

Ni umutako w'urutanisha

Ni ubutijima bw'urukundo

Ni urukenyerero rw'inkindi

Nkunda inkeshya ze z'umukwira. »

(Rugamba C., *Amibukiro*, pp.34).

4) Umumaro nyabusizi (nyaburanga/nyangambo)

Mu bwumvane, inzira yose igira uburyo bwayo. Nyakuvuga yifashisha ururimi, bityo agakoresha imvugo cyangwa inyandiko. Imiryohere y'inganzo yose uzayisanga muri uyu mumaro. Injyana, isubirajwi, isubirajambo, amoko y'imizimizo cyangwa inyandiko inogeye amaso ndetse n'amagambo y'ikivugwa uko yakabaye hatitaweho ibisobanuro byayo, ibyo byose bigaragaza umumaro nyangambo w'ururimi bita kandi nyabusizi.

Ingero:

1. Udutoki dutatu dutonze udutemeri.
2. Isha y'umushishe y'ishashi ishoka icitse ijosi.
3. Ugiye bagushishira uzagaruka bagushishimuye

5) Umumaro nyanzira

Uyu mumaro tuwusanga mu magambo ya nyakuvuga mu gihe atangiye, akomeje cyangwa se asubitse ubwumvane cyangwa se azenzura ko umuyoboro (inzira) ari ntamakemwa. Iyi nzira y'ubwumvane ishobora kuba umurongo wa terefoni, ishusho, igishushanyo cyangwa se n'ibindi bikoresho by'itumanaho byakora nka terefoni. Aha rero ururimi rugira umumaro wo gutangira, gukomeza, gusigasira, gusubika, gusubukura cyangwa se guhagarika ubwumvane.

Ingero:

Allo!

Birumvikana?

Si byo se?

Urebye rero...

Nyine...

Nawe urabyumva...

Nuko...

Mbese mwaramutse bantu bakuru?

6) Umumaro nyakivugwa

Iyo umuntu avuga hari ubutumwa cyangwa amakuru aba ashaka gutanga, akaba ari amakuru afitiye gihamya.

Dore uko imimaro y'ubwumvane igaragara ku ndanguruzi y'ubwumvane:

Umumaro
Nyakivugwa

Umumaro
nyabusizi/
nyangambo

Umumaro
Nyakubwirwa
nyakuvuga/

Umumaro
nsesekaza

Umumaro
Nyanzira

Umumaro
ndengarurimi/
nsobanuzi/

nyankurikizo

Ikitonderwa:

Nta nyandiko cyangwa umwandiko wiharirwa n'umumaro w'ururimi umwe gusa.

Imimaro myinshi ishobora kugaragarira icya rimwe mu mwandiko cyangwa mu kivugwa kimwe mu buryo no mu bwiganze butandukanye. Cyakora kugira ngo itumanaho ribe ryuzuye imimaro yose igomba kuba irimo akaba ari na byo bitandukanya imvugo y'umuntu n'iy'inyamaswa.

Amategeko ngombwa agenga ubwumvane

Kugira ngo ubwumvane bushoboke, hari amategeko ngombwa agomba kubahirizwa.

Uvuga n'ubwirwa bagomba:

– Guhuza inkurikizo: uvuga n'ubwirwa bagomba kuba bahuje ururimi cyangwa

ibimenyetso bakoresha.

– Guhurira ku kivugwa: uvuga n'ubwirwa bagomba kuba bafite ikivugwa

baziranyeho. Iyo bataziranye ku kivugwa ntibashobora kumvikana.

– Guhuza inzira: uvuga n'ubwirwa bagomba guhuza uburyo bakoresha kugira ngo

bumvikane. Niba ari terefone bombi bagomba kuba bayifite, yaba ari ibaruwa,

bombi bakaba bazi gusoma.

UMUTWE WA 9: IMITERERE Y'IBY'INDIMI MU RWANDA

1. Inshoza y'ururimi nyagihugu

Ururimi nyagihugu ni ururimi igihugu kiba kihariye ubwacyo kandi rukaba rwemewe n'amategeko. Zishobora no kuba nyinshi nko muri Repubulika iharanira Demokarasi ya Kongo. Inshoza y'ururimi nyagihugu mu bihugu bimwe na bimwe yitiranywa n'iy'ururimi rw'ubutegetsi kubera ko akenshi ururimi nyagihugu rukoresha mu mishyikirano n'ubutegetsi n'umuco.

Mu Rwanda ururimi nyagihugu ni Ikinyarwanda cyo hagati.

Ingero:

Abanyarwanda bavuga Ikinyarwanda, Abarundi bavuga Ikirundi...

2. Inshoza y'ururimi kavukire

Ubusanzwe tuvuga ko kanaka avugaga ururimi kavukire iyo tumugereranya n'uvugaga

ururimi nyagihugu rufatwa nk'imvugo mbonera cyangwa ururimi mbonera kandi rwo rukaba rufite ingufu. icyo gihe imvugo kavukire ifatwa nk'imvugo itanoze, akenshi ikaba isuzugurwa nk'imvugo y'abantu bake cyangwa se imvugo izingiyeye ahantu hamwe kandi hato cyane. Akenshi imvugo kavukire ikoreshwa iyo bavugaga.

Ni ururimi rw'aho ukomoka, ni ururimi wavukiyemo ruvugwa n'ababyeyi, ba sogokuru, ba nyogokuru, ba nyogokuruza, ingoma ibihumbi. Mu yandi magambo ni ururimi gakondo.

Urugero:

Mu Rwanda Ikinyarwanda ni ururimi kavukire rw'Abanyarwanda benshi.

3. Inshoza y'ururimi rw'ubutegetsu

Ururimi rw'ubutegetsu ni ururimi ruteganywa mu itegeko nshingira ry'igihugu, rugakoreshwa mu nyandiko z'ubuyobozi cyangwa z'imiryango inyuranye ikorera mu gihugu. Ni ururimi rukoresha mu nyandiko zose z'ubuyobozi, mu nkiko, mu mabanki...

Urugero:

Ubu Rwanda indimi z'ubutegetsu ni enye: Ikinyarwanda, Igifaransa, icyongereza n'Igiswayiri.

4. Inshoza y'ururimi rw'akarere

Ururimi rw'akarere ni ururimi ruturuka ku mihindagurikire y'ururimi nyagihugu bitewe n'imiryango y'abantu cyangwa akarere abaruvugaga baherereyemo.

Urugero:

Ikigoyi n'Ikirera ni indimi z'akarere zikoreshwa mu majyaruguru.

5. Ikinyarwanda n'imvugo z'uturere

Mu Rwanda abantu benshi bahuzwa n'ururimi rw'Ikinyarwanda. Ikinyarwanda ni rumwe mu ndimi nyafurika bita Indimi Bantu cyangwa Nyantu. Izo ndimi zivugwa muni y'ubutayu bwa Sahara. Izo ndimi nyantu iyo uzisesenguye neza usanga zifite byinshi zihuriyeho. Duhereye nko ku Giporotobantu cyari gifite inteko z'amazina makumyabiri n'enyeye, zaje kugabanywamo cumi n'esheshatu, bityo ugasanga n'Ikinyarwanda cyarafashe izo nteko cumi n'esheshatu cyongeraho izindi eshatu ziranga ahantu, zose hamwe ziba cumi n'ikenda.

Imvugo z'uturere n'aho zivugwa

Abasesenguye indimi basanze ururimi rutavugwa kimwe ku butaka ruvugwaho.

Akarere kamwe kagenda kagira umwihariko wako w'imivugire haba mu majwi, mu masaku, mu magambo no mu buryo bwo kubaka interuro. Uko ni ko n'ururimi rw'Ikinyarwanda kitavugwa kimwe mu Rwanda hose. Iyo uzengurutse u Rwanda usanga hari imvugo z'uturere zigera kuri eshanu. Reka turebere hamwe izo mvugo z'uturere uko zihagaze mu Rwanda.

a) Ikigoyi: Kivugwa mu gice cy'u Rwanda kiri hagati y'ishyamba rya Gishwati n'Igihugu cya Repubulika Iharanira Demokarasi ya Kongo: Kanama, Nyamyumba na Rubavu. Ubu ni mu Karere ka Rubavu.

b) Ikirera: Kivugwa mu cyahoze ari Ruhengeri hose ukuyemo Ndusu n'akandi gace gato kavugwamo Igikiga. Ikirera kandi kivugwa mu duce twa Mutura, Giciye,

Karago n'agace gato ka Cyungo. Ubu ni mu Karere ka Musanze.

c) Igikiga: Ni imvugo ivanga Ikirera n'imvugo y'ahahoze ari Gitarama (Akarere ka Kamonyi na Ruhango). Igikiga kivugwa kandi ahahoze ari Gaseke, Satinsyi,

Kibirira, Ramba, Rutsiro, Kayove na Nyakabanda. Ubu ni mu Karere ka Ngororero. Uretse Nyakabanda iri mu Ntara y'Amajyepfo, utwo duce twose turi mu Ntara y'Iburengerazuba. Igikiga kandi kivugwa mu gace ka Mwendu na Gisovu (Kibuye) no ku ishyamba rya Nyungwe mu duce twa Nshiri, Kivu, Mudasomwa na Musebeya. (Ubu ni mu Karere Karongi)

d) Igisozo: Kivugwa mu gice gihereye hagati y'ishyamba rya Nyungwe n'u Burundi n'umuhanda uhuza Nyakabuye Bugarama (Ubu ni mu Karere ka Rusizi). Igisozo n'igikiga bitangiye gucika kubera Ikinyarwanda rusange. Ntibyoroshye kandi gutandukanya igikiga n'igisozo.

e) Ikinyarwanda cyo hagati: Nk'uko kitwa, kiganje mu gice cyose cyo hagati mu

Gihugu. Ikinyarwanda cyo hagati ni cyo Kinyarwanda rusange kuko ari cyo

cyagizwe ururimi rwigwa mu mashuri, rugakoreshwa mu itangazamakuru no

mu butegezi kugira ngo Abanyarwanda bose barusheho kumvikana bakoresheje imvugo imwe.

f) Ikigoti: Ni ururimi rukoreshwa ku nkiko z'amagepfo mu Karere ka Gisagara mu Murenge wa Mugombwa.

g) Igishoby n'Ikiyaka: Izi ndimi zikoreshwa mu karere kamwe ahahoze ari Kanama na Nyamyumba. Ubu ni mu Karere ka Rubavu.

h) Urunyagisaka n'Urunyambo: Izi ndimi zikoreshwa ahahoze ari Perefegitura ya Kibungo. Ubu ni mu Karere ka Ngoma.

9. 2 INSHAMI Z'IKINYARWANDA

Inshoza y'ururimi shami

Uretse Ikinyarwanda, hari izindi ndimi nyafurika zishamikiye kuri uru rurimi

rw'Ikinyarwanda. Izi ndimi zishamikiye ku Kinyarwanda usanga ahanini ziganje ku nkiko z'Igihugu cyacu. Bene izi ndimi usanga zifite isano ya bugufi n'Ikinyarwanda.

Zimwe muri izo ndimi shami z'Ikinyarwanda ni izi zikurikira:

a) Oluciga: Mu Rwanda Oluciga ruvugwa n'abantu benshi ariko by'umwihariko

ruvugwa cyanecyane mu duce duherereye mu majyaruguru y'u Rwanda ahahoze

ari Komini Kiyombe, Muvumba, Cyumba, Kivuye, Mukarange na Butaro. Ubu ni mu Karere ka Gicumbi na Burera. Uru rurimi kandi ruvugwa mu gihugu cy'abaturanyi, cy'u Bugande.

b) Amashi n'Igihavu cyangwa Amahavu: Abazi izi ndimi bavuga ko zijya gusa

cyane. Izi ndimi zivugwa mu burengerazuba bw'u Rwanda ku mupaka wa

Repubulika Iharanira Demukarasi ya Kongo n'u Rwanda. Igihavu kivugwa ku

kirwa cya Nkombo no ku nkombe z'ikiyaga cya Kivu ahahoze ari muri komini

Gisuma, Gafunzo na Kagano. Ubu ni mu Karere ka Rusizi na Nyamasheke. Amashi yo avugwa mu gice cyo hepfo y'ikiyaga cya Kivu. Ubu ni mu Karere ka Rusizi.

c) Ururashi: Ururashi bamwe bita Urunyambo ruvugwa mu burasirazuba bw'u

Rwanda mu bice bimwe na bimwe by'ahahoze ari Komini Rusumo na Rukira ku mupaka w'u Rwanda na Tanzaniya. Ubu ni mu Karere ka Ngoma.

Ikitonderwa

N'ubwo abatuye aho hantu bavuga izo ndimi batandukaniraho n'abandi, bafite ururimi rusange rubahuza n'abandi ari rwo rw'Ikinyarwanda uzasanga rukoreshwa mu masoko bahaha cyangwa se mu nama zitandukanye no mu biganiro byahuje abantu.

UMUTWE WA 10:

INYANDIKO Z'UBUTEGETSI: *IBARUWA N'UMWIRONDORO*

10.A Ibaruwa y'ubutegetsi

MUGISHA Arnaud
Akarere ka Buramba
Intara y'Amajyaruguru
Agasanduku k'amabaruwa
60 Buramba

Buramba, ku wa 12/2/2017

Bwana Umuyobozi
w'Umurenge wa Kagano
Agasanduku k'amabaruwa
2011 Buramba

Impamvu: Ikibazo k'ibiyobyabwenge

Bwana Muyobozi,
Mbabajwe no kubandikira iyi baruwa
ngira ngo mbasabe kurwanya byimazeyo ikibazo k'ibiyobyabwenge kivugwa mu
Murenge mubereye Umuyobozi.

Mu by'ukuri, Bwana Muyobozi
w'Umurenge kubera ikibazo cy'umutekano muke umaze iminsi urangwa mu murenge
muyobora, bikaba byaragaragaye ko ukomoka ku ikoresha ry'ibiyobyabwenge
rigaragara mu rubyiruko, turabasaba gushishikariza ababyeyi, abayobozi b'utugari ndetse
n'ab'imidugudu kwitabira kurwanya abakoresha ibiyobyabwenge. Byagaragaye ko ari
byo ntandaro y'ubwicanyi n'urugomo rumaze iminsi rugaragara mu murenge
wanyu. Murasabwa kugaragaza ingamba mugiyeye gufatira icyo kibazo.

Mu gihe ngitegereje igisubizo cyanyu,
mbaye mbashimiye ubufatanye musanzwe mugaragaza mu guharanira umutekano
w'Igihugu.

Bimenyeshejwe:

- Umuyobozi w'Intara y'Amajyaruguru

MUGISHA Arnaud

10.1.1. Inshoza y'ibaruwa y'ubutegetsi

Ibaruwa y'ubutegetsi ni ibaruwa ngufi kandi ivuga ibya ngombwa birasa ku ntego, ikirinda uburondogozi no kugaragaza amarangamutima. Igituma iba ngufi ni uko uwandika agomba gusa kwibanda ku mpamvu yatumye yandika.

Bene iyi baruwa y'ubutegetsi iba igamiye gusaba akazi, gusubiza uwasabye akazi, gusaba ibisobanuro mu kazi, gutanga ibisobanuro, gutanga amabwiriza n'ibindi. Tuvuge niba uwandika asaba akazi, iyo ni yo mpamvu agaragaza ku rupapuro kandi ni yo avugaho muri make agaragaza akazi ashaka ako ari ko, ubushobozi afite bwo kugakora n'uburyo azagakora, kandi byose bikagirwa mu kinyabupfura.

Nta gutandukira ngo agaragaze ko yababaye, ko ubukene bumumereye nabi, ko arya rimwe mu cyumweru, ko yari afite akazi bakakamwirukanaho ku maherere n'ibindi.

10.1.2. Imiterere y'ibaruwa y'ubutegetsi

Ibaruwa y'ubutegetsi igizwe n'ibice binyuranye:

Aderesi: Ni igice k'ingenzi kigaragaza uwanditse ibaruwa. Hagaragaramo amazina ye, aho atuye ndetse n'andi makuru yose yafasha uwo yandikiye kumenya aho yamubariza aramutse amushatse: ashobora kongeramo nimeru za terefone n'aderesi ye ya interineti. Iki gice gifata umwanya wo hejuru ibumoso ku rupapuro.

Itariki: Ni ngombwa ko hagaragaramo ahantu ibaruwa yandikiwe n'umunsi iyo baruwa yandikiweho. Iki gice cyo kijya hejuru iburyo ahateganye n'izina.

Uwandikiwe: Iki gice kigaragara munsi y'itariki ibaruwa yandikiweho. Kiba kigaragaza uwo ibaruwa igenewe. Si izina rye bwite rigaragaramo ahubwo ni izina rigaragaza umwanya afite mu kazi. Cyakora hashobora no kugaragazwa izina iyo ibaruwa igenewe umukozi runaka.

Impamvu: Mu ibaruwa nk'iyi hagomba kugaragaramo impamvu yayo: gusaba

akazi, gusaba ibisobanuro... Ijambo impamvu buri gihe ricibwaho akarongo. Iki gice kiba kiri munsu ya aderesi kikabangikana n'umurongo wa nyuma wo mu gice kigaragaza uwo ibaruwa yandikiwe.

Igihimba: Igihimba ni ibaruwa nyirizina. Igihimba k'ibaruwa y'ubutegetsi kigirwa n'ibika bitatu:

a) Intangiriro: Uwandika avuga muri make impamvu imuteye kwandika igirwa n'igika kimwe kandi ikagaragaza icyo uwandika agamije. Iyo ari nk'ibaruwa isaba akazi agaragazamo ko azi neza ko uwo mwanya uhari yongeramo aho yabikuye; mu kinyamakuru cyangwa mu itangazo ryacyiye kuri radiyo.

b) Igihimba: Uwandika asobanura atarondogoye ingingo z'ingenzi zigize impamvu yo kwandika. Ni igice kigaragara nk'aho ari kirekire kurusha ibindi, kuko gishobora no kugira ibika birenze kimwe bitewe n'ingingo zigize ubutumwa. Ni cyo gice cyonyine gisobanura mu mugambo arambuye ibyavuzwe mu ntangiriro, kikabisesengura, kikanakurikiranya ibitekerezo. Icyo gihe buri gika kiharira ingingo yacyo, na none ukirinda gusubiramo ibyo wavuze.

c) Umusozo: Uwandika ibaruwa asoza ashimira uwo yandikiye. Ni cyo gice kirangiza ibaruwa kandi kigirwa n'igika kimwe. Uwandika arangiza yerekana ikizere afitiye uwo yandikiye cyangwa se icyubahiro amugomba.

d) Amazina n'umukono: Ni igice gisoza ibaruwa kigizwe n'amazina ndetse n'umukono wa nyiri ukuyandika.

Ikitonderwa: Bitewe n'imiterere yayo, ibaruwa y'ubutegetsi ishobora kugira ibindi bice bikurikira:

Binyujijwe: Ni igice kigaragara mu ibaruwa y'ubutegetsi munsu y'aderesi y'uwandikiwe. Gishyirwaho iyo hari abo iyo baruwa igomba gucaho mbere yo kohererezwa uwayandikiwe.

Bimenyeshjwe: ni igice kijya mu mpera z'ibaruwa ku ruhanda w'ibumoso. Kijya mu ibaruwa y'ubutegetsi iba igomba kugira abandi bamenyeshwa ibyanditswe.

4. Uturango tw'ibaruwa y'ubutegets

– Hari amagambo yabugenewe agomba gutangira no gusoza ibaruwa y'ubutegets.

(Bwana Muyobozi, Nyakubahwa Minisitiri, ...)

– Ibaruwa y'ubutegets ntabwo cyangwa ngo asezere. Hari amagambo yabugenewe asoza ibaruwa y'ubutegets (Mu gihe ngitegereje igisubizo cyanyu kiza, nyakubahwa, mbaye mbashimiye/ Mu gihe ntegerezanyije ikizere, mbaye mbashimiye/ Mbye mbashimiye Nyakubahwa/ Bwana / Madamu/ Madamazera...)

– Buri gika gitangirira mu cya kabiri cy'urupapuro mu mpagarike yarwo.

– Ibaruwa y'ubutegets igomba kugira impamvu yayo yihariye bitewe n'igitumye uyandika yandika.

10.B. Umwirondoro

Hari benshi basabwa gutanga umwirondoro igihe basaba akazi cyangwa se igihe

umukoresha ari we shobuja abigusabye ugatangira kwibaza icyo ugomba gushyira mu mwirondoro.

A. Inshoza y'umwirondoro

ni nk'inwandiko yereka umukoresha ishusho y'umukozi akeneye.

Nta wakwirengagiza ko umwirondoro ushobora kuba ngombwa iyo umuntu asaba ishuri runaka ngo akomerezemo amasomo ye.

B. Ibiranga umwirondoro mwiza

Umwirondoro mwiza ugomba kuba:

– Wanditse ku rupapuro rwiza nta n'amakosa y'ururimi arimo.

– Wuzuye kuko uwusaba akeneye amakuru yuzuye.

– Usumeka neza wanditswe mu nteruro ngufi.

– Uvuga ukuri.

usobanura kuri uwo mwirondoro. Ibyo bice rero ni:

– Umutwe

– Ibiranga umuntu

- Amashuri
- Ubundi bumenyi
- Indimi avuga
- Ibyo akunda
- Abantu bamuzi
- Kwemeza ko ari ukuri no gushyiraho umukono we.

1. Umutwe

Umutwe w’umwirondoro wandikwa hejuru ukitwa umwirondoro

2. Ibiranga umuntu

Irangamimerere ni igice gitangira umwirondoro, kikaba kigamije kugaragaza muri make uwo ari we. Kigomba kuba cyumvikana kandi kirasa ku ntego. Si ngombwa gushyiramo ibintu byinshi nubwo bwose waba ubona umwirondoro ari muto.

3. Amashuri

Iki gice kigaragaza aho nyiri umwirondoro ahagaze mu rwego rw’ubumenyi ni yo mpamvu uwandika agomba guhera ku mpamyabumenyi nini afite. Mu kwandika umwirondoro, amashuri ntatandukana n’impamyabumenyi, umuntu yandika impamyabumenyi afite bikaba bihwanye no kwandika amashuri yize.

4. Uburambe

Uburambe mu kazi ni igice cyo kwitonderwa. Aha ni ho uwandika umwirondoro aba agomba kwereka uwo yandikiye icyo azi gukora n’igihe amaze agikora. Iyo yakoze mu myanya myinshi, ayishyiraho ahereye ku wa nyuma aherukaho agenda agaragaza igihe yagiye ayimaraho.

5. Ubundi bumenyi

Kumenya ibintu byinshi nta cyo bitwaye kuko ibyo umuntu azi byose bishobora kumugirira akamaro mu buzima bwe bwa buri muni.

6. Indimi

Hari igihe umwanya umuntu ashaka uba usaba kumenya indimi z'amahanga. Ni ngombwa rero ko uwandika umwirondoro ashyiramo indimi zose azi.

7. Ibyo akunda

Umuntu ntabaho akora akazi ashinzwe gusa. Na nyuma y'akazi ubuzima burakomeza. Ibyo umuntu akunda rero biza nyuma y'akazi. Bigizwe n'ibyo umuntu akora kandi bimushimisha.

8. Abantu bamuzi cyangwa abahamya

Abazi umuntu baba bakenewe ni abarimu bamwigishije cyangwa abakoresha bamukoresheje kuko ukeneye umwirondoro wawe aba ashobora kubabaza ku bijyanye n'ubumenyi ufite cyangwa se ubushobozi n'imyitwarire byawe mu kazi.

9. Kwemeza ko ibyo uvuze ari ukuri no gushyiraho umukono

Iki ni cyo gice gisoza umwirondoro. Nyiri ukuwandika agomba gusoza yemeza ko amakuru yatanze ari ukuri ko anashobora kugenzurwa. Hanyuma agashyiraho itariki n'umukono we.

URUGERO RW'UMWIRONDO

1. Ibiranga umuntu

Amazina: MUTABAZI Gaspard

Data: KATABARWA Jean

Mama: KANKINDI Marie

Igihe navukiye: 2 Nzeri 1974

Aho navukiye:

Intara: Amajyaruguru

Akarere: Kagano

Umurenge: Mataba

Akagari: Gaseke

Aho ntuye:

Intara: Amajyaruguru

Akarere: Kagano

Umurenge: Mataba

Akagari: Gaseke

Irangamimerere: Ndubitse, mfite abana bane

Aho mbarizwa: Akarere ka Kagano

Agasanduku k'iposita 70 Kagano

Tel: 0788.....

E-mail: mutabazi-gaspard@yahoo.fr

2. Amashuri nize:

2003-2007: Amashuri makuru: Kaminuza nkuru y' u Rwanda

Impamyabushobozi y'ikiciro cya kabiri mu Ndimi n'Ubuvinganzo

Nyafurika.

1989-1994: Amashuri yisumbuye muri Seminari ya Runaba

Impamyabumenyi y'amashuri yisumbuye mu ishami ry'Ikiratini

n'indimi zivugwa.

1981-1988: Amashuri abanza mu Ishuri Ribanza rya Mataba.

Ikemezo k'ikigo cy'Amashuri Abanza cya Mataba.

3. Uburambe mu kazi

2000-2003: Umwarimu w'Igifaransa n'Ikinyarwanda mu ishuri ryisumbuye rya Gakurazo.

2003-2004: Umwarimu w'Igifaransa n'Ikinyarwanda mu ishuri ryigenga APEDER Mataba.

2008-2010: Umwarimu w'Igiswayiri n'Ikinyarwanda mu Iseminari Nto ya Runaba.

2011-2017: Umwarimu w'indimi muri kaminuza y'u Rwanda ishami rya Huye.

4. Ubundi bumenyi

Nzi mudasobwa porogaramu ya “Word, Excel, Power Point, Access na Publisher”

Nzi gutwara imodoka, mfite kategori ya B.

5. Indimi mvuga:

Ururimi	Ururimi	Kuvuga	Kwandika	Gusoma
Ikinyarwanda	Neza cyane	Neza cyane	Neza cyane	Neza cyane
Igifaransa	Neza cyane	Neza cyane	Neza cyane	Neza cyane
Icyongereza	Neza	Buhoro	Neza	Neza cyane

6. Ibyo nkunda

Nyuma y'akazi nkunda gusoma ibitabo.

Nkunda umukino wo koga no gukina umupira.

7. Abantu banzi:

– UMUHIRE Jean: Umwarimu wange muri Kaminuza y'u Rwanda, Tel: 0788...

– Padiri KARAKE Samuel: Umukoresha wange igihe nigishaga mu i Seminari

Nto ya Runaba, Tel 0755...

– HAKIZIMANA Paul: Umuyobozi w’Ishami ry’Indimi muri Kaminuza y’u

Rwanda aho nigisha ubu, Tel: 0789...

Ngewe MUTABAZI Gaspard ndemeza neza ko ibyo maze kuvuga ari ukuri kandi ko bishobora kugenzurwa.

Bikorewe i Kagano, ku wa 25 Nyakanga 2017

MUTABAZI Gaspard

10.C .1: AMATANGAZO N’UBUTUMIRE

A. Itangazo

1. Inshoza y’itangazo

Itangazo ni inyandiko irimo ubutumwa bamanika ahantu cyangwa bugaca mu kinyamakuru kugira ngo bumenyekane hagamijwe kwamamaza, kurangisha no kumenyesha.

2. Uturango tw’itangazo

Mu itangazo hagomba kubonekamo ibi bikurikira:

- Umutwe w’itangazo.
- Utanze itangazo.
- Uwo rigenewe.
- Ahantu igikorwa rimenyeshya kiri, cyabereye cyangwa kizabera.
- Itariki igikorwa rimenyeshya cyabereyeho cyangwa kizabera.

3. Ubwoko bw’amatangazo

Amatangazo yo kubika: Ni amatangazo atabaza agamije kumenyesha abantu ko hari umuntu witabye Imana akanavuga igihe azashyingurirwa.

Amatangazo yo kumenyesha: Ni amatangazo amenyesha abayumva amakuru atandukanye nk’inama, akazi, isoko ry’ibintu, cyamunara...

Amatangazo yo kwamamaza: Ni amatangazo atangwa agamije kwamamaza ibikorwa by'umuntu ku giti ke, by'ishyirahamwe, by'inganda, amashuri, kugira ngo bimenyekane bibone ababigana mu buryo bwo kubiteza imbere.

Amatangazo yo kurangisha: Ni amatangazo atangwa igihe umuntu yatakaje ikintu, yabuze umuntu kugira ngo ababimuboneye babimuhe cyangwa yatoye ibintu kugira ngo nyirabyo abashe kubibona.

Itangazo

Mu rwego rwo kurwanya ikibazo k'ikoreshwa ry'ibiyobyabwenge kigaragara mu Murenge wa Gitaka, ubuyobozi bw'Umurenge wa Gitaka bunejwe no kumenyesha abayobozi b'imidugudu bose bo mu Murenge wa Gitaka ko batumiwe mu nama nyunguranabitekerezo ku buryo bwo kurwanya ikoreshwa ry'ibiyobyabwenge ku Cyumweru tariki ya 25/01/2015, saa tatu za mu gitondo (09h00). Kuza kwanyu ni inkunga ikomeye mu kurwanya ikoreshwa ry'ibiyobyabwenge.

Bikorewe i Gitaka ku wa 20/01/2015

Ubuyobozi bw'Umurenge wa Gitaka.

10.C.2 Ubutumire

1) Inshoza y'ubutumire

Ubutumire ni inyandiko ngufi itumira umuntu cyangwa abantu kwitabira umunsi mukuru runaka. Bene izi nyandiko twazigereranya n'amabaruwa y'ubucuti nubwo zo zidakurikiza imiterere y'ayo mabaruwa. Ubutumire bukoreshwa mu minsi mikuru inyuranye nko gushyingirwa, kubatirisha, kwizihiza isabukuru runaka, gutaha igikorwa runaka, gusangira ku meza, kwishimira kugera ku gikorwa runaka nko gufata impamyabumenyi...

2) Uturango tw'ubutumire

Ubutumire burangwa n'imiterere yabwo yo kuba hagaragaramo ibintu by'ingenzi bikurikira:

- Umutwe w’ubutumire,
- Amazina y’utumira,
- Utumirwa,
- Igikorwa umutumiramo,
- Aho igikorwa kizabera.
- Umunsi n’isaha kizaberaho,
- Aho utumira abarizwa,

Ubutumire

Twebwe imiryango ya BIZIMANA Jean na NGENDA HAYO

Pierre, twiyishimiye

gutumira Bwana na Madamu: mu bukwe bw'abana bacu:

MUKANDORI Laurence

na

KAMANZI Charles

Buzaba ku wa 09/08/2016: Gusaba no gukwa i Kagano.

Ku wa 20/08/2016: Gusezerana imbere y'Imana muri Kiliziya ya

Paruwasi ya Gakurazo

Diyosezi ya Kamembe.

Nyuma y'iyi mihango abatumiwe

bazakirirwa mu nzu mberabyombi

y'Akarere ka Kamembe.

Kuza kwanyu ni inkunga ikomeye!

M. Laurence

K.Charles

Tel: 0788...

Tel: 0788...

07288...

0724...
